

סדרת
חרדים
בישראל

באין רועה ש"ס וההנהגה החרדית-מזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף

יאיר אטינגר | נסים ליאון
עורך הסדרה: גלעד מלאך

עיון

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

באין רועה

ש"ס וההנהגה

החרדית-מזרחית

אחרי עידן הרב

עובדיה יוסף

יאיר אטינגר | נסים ליאון

A Flock with No Shepherd:
Shas Leadership the Day after Rabbi Ovadia Yosef
Yair Ettinger | Nissim Leon

עריכת הטקסט: ענת ברנשטיין, נועה שליטין
עיצוב הסדרה והעטיפה: סטודיו תמר בר-דיין
ביצוע גרפי: נדב שטכמן פולישוק
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

התצלום על העטיפה: תומר נויברג, פלאש 90

מסת"ב 978-965-519-218-6 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או
אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג
שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), תשע"ח
נדפס בישראל, 2018

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:
החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800 ; פקס: 02-5300867

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א-מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפול שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפול חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליוזם רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הדברים המתפרסמים בספר זה אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תודות

—

ספר זה לא יכול היה להיכתב בלי הסיוע והדיאלוג הפורה עם קבוצת אנשים ונשים, ואנו מבקשים להודות להם: לד"ר דנה בלאנדר מהמכון הישראלי לדמוקרטיה, על קריאתה הביקורתית ועצותיה המועילות; לסגן נשיא המכון פרופ' ידידיה שטרן ולמנהל המרכז ללאום, דת ומדינה במכון ד"ר שוקי פרידמן, על קריאת כתב היד המתקדם ועל משוב דעתני וקונסטרוקטיבי. תודה מיוחדת לענת ברנשטיין ולנועה שליטין, עורכות הטקסט, על הרגישות והתבונה שבעזרתן העלימו תפרים וקמטים והשביחו בעמל טקסט שנכתב בידי שניים.

אנחנו אסירי תודה לד"ר גלעד מלאך, ראש התוכנית "חרדים בישראל" במכון הישראלי לדמוקרטיה, שיזם את הפרויקט והתבונן בתשומת לב ובשום שכל, יחד איתנו, תוך כדי העבודה, בעלילות הסוערות ובזרמים הדקים שפוקדים את ההנהגה החרדית-המזרחית. גלעד שידך בינינו לפני שנים אחדות והזמין אותנו לכתוב יחדיו את מה שנראה תחילה כרוח קצר והפך למסע ארוך ומרתק שספר זה הוא פריו.

ולבסוף אנו מודים מעומק הלב לבנות הזוג שלנו, סיון אטינגר ונורית פוגל-ליאון, על השותפות המלאה ועל התמיכה בכל תהליך המחקר והכתיבה.

תוכן העניינים

9	תקציר
15	מבוא
27	פרק ראשון הקונפליקט העדתי וההנהגה הדתית החדשה
47	פרק שני כוח והתחדשות בהנהגה הפוליטית
63	פרק שלישי הסרת קסם המהפכה
97	פרק רביעי שחיקה בהנהגה הפוליטית
135	פרק חמישי שברים בהנהגה הדתית
173	פרק שישי אתגרי ההנהגה הפוליטית
215	סיכום
223	רשימת המקורות
iii	Summary

תקציר

–

מות מנהיגה הרוחני של תנועת ש"ס, הרב עובדיה יוסף (1920–2013), הוא אירוע רב משמעות בהיהפכותה של החרדיות המזרחית האקטיביסטית מתנועה מהפכנית ישראלית למגזר אתני בתוך החברה החרדית. הסתלקותו היא גם נקודת מבחן לעוצמת השפעתו של הכוח החרדי בדמוקרטיה הישראלית.

בהלוויית ההמונים של הרב עובדיה באוקטובר 2013 היה ברור לכול שהחרדיות המזרחית נכנסת לעידן חדש. וכך אנו עדים היום להתפוררות המבנה העדין שייחד את ש"ס ממפלגות אתניות וחרדיות שקדמו לה – חיבור מהפכני בין הנהגה רבנית שצמחה בעולם הישיבות החרדיות לבין ציבור מזרחי רבגוני שרבים בו אינם חרדים. חיבור מיוחד זה הוא שאפשר במשך קרוב לשלושה עשורים את

ההתארגנות הפוליטית החרדית-המזרחית ואת המפעלים הרוחניים שהקימה תנועת ההחזרה בתשובה החרדית-מזרחית, והוא שהבטיח את יציבותם.

כמה סיבות להתפוררות. הראשונה שבהן – מאבק כוחות עז על עמדת המנהיגות בתוך ומסביב לארגון הפוליטי המרכזי של החרדים-המזרחים האקטיביסטים, הלוא היא תנועת ש"ס. את מקומה של ההנהגה הרוחנית הסמכותית תפסה מאז פטירת הרב עובדיה דמותו של אריה דרעי, המנהיג הפוליטי הוותיק, שבונה את עצמו כעוצר הכוח הפוליטי של המפלגה, כלומר המנהיג שמחזיק בסמכות, לכאורה זמנית, עד להתייצבותה של הנהגה רוחנית מוסכמת, שיכולה לבוא או משורות מוסד הראשון לציון או מהשדרה הרבנית של ראשי הישיבות החרדיות-מזרחיות. ההנהגה הרוחנית של ש"ס דהיום – מועצת חכמי התורה – מאוישת על ידי רבנים שאינם מצליחים לשחזר את העמדה הסמכותית של הרב עובדיה. רובם מגיעים מעולם הישיבות ויש להם זיקה מוגבלת לציבור המזרחי שומר המצוות והמסורת, שלא לדבר על הציבור המזרחי הרחב. אישים בעלי סמכות מעין אלה נמצאים מאז ומעולם במרחב החרדי-מזרחי, אך הם היו תמיד, ועודם, רחוקים ממוקדי כוח גלויים במפלגה הפוליטית. הבולטים בהם הם הרב יצחק יוסף, בנו של הרב עובדיה יוסף, המשמש הרב הראשי הספרדי לישראל, הראשון לציון, והרב שלמה משה עמאר, ששימש בעבר הרב הראשי הספרדי וכיום הוא רבה הראשי של ירושלים. דרעי מנסה לייצב בחלל שנוצר מנהיגות ריכוזית, בצלמו, אף שהוא יודע כי לא יוכל ליהנות מלגיטימציה ארוכת טווח בסביבה שרגילה להתנהל תחת הנהגה רוחנית סמכותית. התוצאה היא מציאות פוליטית וחברתית חסרת מנוחה וכוח אלקטורלי שנראה כי הוא הולך ונשחק.

שנית יש להביא בחשבון את האתגרים שש"ס, ויחד איתה ההנהגה החרדית-מזרחית, מתמודדות עימם לנוכח שאלות יסוד שמפלגות את הציבור החרדי כולו בעשור האחרון, ובראשן הגיוס לצה"ל והיציאה של גברים מעולם הישיבות להשתלבות בשוק התעסוקה. למפלגה אין מדיניות ברורה בשאלות אלו, ונוסף על הקושי הזה היא גם תלויה במבנה קואליציוני מורכב. אל הריק שהתהווה פורצים קולות רדיקליים, מצד אחד, וזרמים פרגמטיים, מן העבר האחר, ואלה סודקים במבנה הסמכות שכה חיוני לשרידותה של מפלגה חרדית ומצמצמים את מרחב התמרון של הנהגתה ונציגיה.

שלישית, החרדיות המזרחית מוצאת את עצמה היום כמצב שמחייב אותה להתמודד עם הפער המעמיק בין השטח שבמרחביו פעלה תנועת ההחזרה בתשובה בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים ואשר עליה נשענה ש"ס לבין המנגנון הפוליטי של המפלגה. יתר על כן, ההנהגה הרבנית הצעירה שצמחה מתוך תנועת התשובה התבגרה והתמסדה והיא מבקשת לעצמה מקום בשורות הראשונות של הנהגת הציבור שלה. מגמות מעין אלו נכלמו בעבר בידי הרב עובדיה, שידע לחבר את פעילות ההחזרה בתשובה בציבור המזרחי אל התנועה הפוליטית, מפלגת ש"ס, אבל גם ידע, ככוח סמכותו, להציב גבולות לתביעות לשותפות בהנהגה.

רביעית, ההנהגה החרדית-מזרחית, ובראשה מפלגת ש"ס, ניצבת לפני שינוי מבני מהותי בציבור שלה. השינוי מגולם במגמת ההתרחבות של מעמד הביניים המזרחי. קבוצה זו נוטה לכיוון המסורתי, אפילו חילוני, יותר מאשר לכיוון החרדי ותולה את עתידה במפעלים אקדמיים כגון המכללות האקדמיות המקומיות, שתורמות להנגשת ההשכלה הגבוהה, ולא דווקא בעולם הישיבות, שנאמנות למפעלי חברת הלומדים החרדית. כתובותיו הפוליטיות של מעמד הביניים החרדי-מזרחי פזורות ברחבי המערכת הפוליטית: הליכוד, המחנה הציוני, כולנו, יש עתיד, ובעיקר מפלגת הבית היהודי הרתית-לאומית. זו האחרונה מקרמת זה עשור מפעלים דתיים וחינוכיים כדוגמת הגרעינים התורניים, שמנסים להתחרות בפעילות של תנועת התשובה החרדית-מזרחית. ואכן, ההנהגה החרדית-מזרחית הנוכחית מחשיבה את עצמה לשחקנית בתוך סדר יום חרדי ומחוברת לציבור חרדי, והיא משקיעה פחות אנרגיה ומשאבים בניסיונות לשמש דמות מפתח בקרב הציבור המזרחי הלא-חרדי.

הסתלקותו של הרב עובדיה יוסף הסירה אפוא את העכבות שהיו לשרדה השמרנית בהנהגה החרדית-מזרחית מלראות את עתידה ואת עתיד הציבור שלה בין חומותיה של החברה החרדית, והיא נסוגה מהשאיפה להוביל תנועה עממית רחבה, מהפכנית בעיני עצמה, שתשנה את פני החברה הישראלית או שתנהיג, למצער, את המזרחים. ביטויים מעשיים לשינוי הם אימוץ עמדה חרדית תקיפה בנושאים שעומדים על סדר היום של הדמוקרטיה הישראלית – למשל, התייצבותה של ש"ס בחזית המתנגדים החרדים לכל פשרה עם הזרמים היהודיים בכותל המערבי או קידום חוק שיאכוף את האיסור על פתיחת חנויות ומתחמי

מסחר בשבת. מגמות ההתחדרות של ש"ס, הנתק המתחזק מקהלים רחבים שבעבר תמכו בתנועה והמאבקים הפנימיים הנוקבים סביב מועצת החכמים – כל אלו מעמידים את ההנהגה החרדית-מזרחית הישראלית בנקודת זמן גורלית מאין כמוה.

אפשר שמגמה זו נותנת רוח גבית לכוחות חרדיים ריאקציוניים המושפעים מהחוגים הקנאיים; בה בעת אפשר שהיא מעודדת את הריאקציה התוססת בקרב מעמד הביניים הישראלי החילוני והמסורתי המתגוון והמתחדש. נראה כי השסע בין חרדים ללא-חרדים בישראל שוב הופך לחשוב ומשפיע בעיצוב סדר היום הפוליטי, האזרחי והדמוקרטי. ש"ס, שבעבר בנתה את עצמה כמעין גשר בין המחנות, מתייצבת היום בלב המחנה החרדי. המחיר הפוליטי שהיא תשלם יכול להתבטא בטווח הקצר בהתמעטות מספר הנציגים שלה בכנסת. בטווח הארוך אפשר שהשינוי יביא עימו את ההזרמנות לחידוד הזהות האידיאולוגית ולפתרון הדיסוננס האתני שהחרדיות המזרחית חיה בתוכו שנים רבות מאוד.

כאבנו מאוד את השבר העמוק אשר בו הייתה שרויה יהדות המזרח. ילדינו בני ציון היקרים המסולאים בפז, תינוקות של בית רבן, קנו תורה ודעת במרתפים אכולי טחב ובכוכים חשוכים או שהיו סמוכים על שולחן אחרים. נאלצו לנטוש תורת אמם וללכת לרעות בשדות זרים. ילדי עדות המזרח בפרברים ובעיירות הפיתוח נפלטו אל הרחוב והידרדרו מדרך הישר. בעוונותינו הרבים בתי הסוהר מלאו בנערינו בני עדות המזרח, במקום מסגרת המשפחה הטהורה [...] הביאו לנו תרבות אנשים חטאים של החברה הישראלית החדשה. [...] גדול היה השבר הרוחני כאשר הישיבות והכוללים הספרדים היו מתי מעט בבחינת נער יספרם. חסרנו בתי כנסיות, חסרנו בתי מדרשות, חסרנו מקוואות לטהרת המשפחה, דברים העומדים ברומו של עולם, אשר אמותינו מסרו נפשן עליהם. ולכן הקמנו את תנועת ש"ס כדי לחולל מהפכה בחינוך בנינו ובנותינו ולהעמיד דור ישרים. הקמנו את תנועת ש"ס כדי להחזיר נשמת רוח חיים באפס של בני עדות המזרח ולהשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם [...] החלה המהפכה הרוחנית.

(הרב עובדיה יוסף,
קלטת "עם ישראל חי",
ערב בחירות 1999)

נבנה בע"ה את התנועה מחדש. נדאג שתנועת ש"ס תחזור בחזרה לשטח, שתהיה מחוברת, שנציגי הציבור יהיו משרתי הציבור ולא הפוך חלילה וחס. ונבנה את זה לאט-לאט. מערכת הבחירות שיצאנו אליה עכשיו לא הייתה לצורך הבחירות הללו. אנחנו יצאנו למערכת בחירות בשביל הבחירות הבאות. ש"ס תלך בע"ה ותגדל ותהפוך להיות מפלגת העם. ובע"ה עם הפעילים היקרים, עם בני התורה היקרים,

(אריה דרעי, מוצאי
בחירות 2015, אתר בחדרי
חרדים, 28.4.2016)

ביחד נצא בחזרה לערי השדה, נחדש מחדש את תנועת "אל המעיין" הקדושה, את שיעורי התורה, את המועדונים, את ארגון בני התורה. נמזג איגוד בני תורה גדול של כל בני התורה הספרדים, בע"ה.

אני מצביע ש"ס כבר 20 שנה ולא מענין אותי בכלל מי היו"ר אם זה דרעי או ישי או אטיאס או מישהו אחר!!! מצביע בשביל הדרך של התנועה ומטרותיה ולא בשביל איש מסוים [...] יותר מענין אותי מה קורה בשטח!!! האם ש"ס מצליחה להגשים את מטרותיה??? להחזיר עטרה ליושנה!!!

(אלמוני, בתגובה
לכתבה המנתחת את
האפשרויות הטמונות
בחילופי גברי בהנהגה
הפוליטית העתידית
של ש"ס, אתר בחדרי
חרדים, 28.4.2016)

מבוא

—

ספר זה עניינו מגמות בהנהגה האקטיביסטית בחרדיות-המזרחית שאחרי הרב עובדיה יוסף.¹ אחדות מהמגמות האלו עוד נצפו בעשור שלפני פטירת הרב עובדיה יוסף, ואפילו קודם, והן מעצבות תהליכים ראשוניים. אנו נתמקד בשני אתרים של ההנהגה החרדית-מזרחית האקטיביסטית: ההנהגה הרוחנית והפוליטית של מפלגת ש"ס וההנהגה המקומית של תנועת התשובה החרדית-מזרחית. האתר הראשון אחראי במידה רבה לקשר המעורב שהתפתח בין החרדים-המזרחים לבין הממלכתיות הישראלית; האתר השני אחראי לקשר המיוחד שהתפתח בין הנהגה

1 על פשר המונח "חרדיות מזרחית" נעמוד להלן בפרק הראשון.

רבנית חרדית לציבור מזרחי שומר מצוות ומסורת; ש"ס סיפקה משאבים וכתובת פוליטית להנהגה הרבנית האקטיביסטית, ואילו רבני ופעילי תנועת התשובה סיפקו ציבור רחב וכתובות קהילתיות מקומיות להנהגה זו. החיבור בין שני האתרים הללו במשך שנות דור הזין את מה שהסוציולוג ברוך קימרלינג תיאר בסוף שנות התשעים במילים "המהפכה התרבותית והאידיאולוגית של הספרדים שומרי תורה".²

בספרנו זה אנו מבקשים לטעון כי ההנהגה החרדית-המזרחית האקטיביסטית מתמודדת עם תהליך חברתי בן עשור לערך שאפשר לתארו כ"הסרת קסם המהפכה". תהליך זה מאופיין בשחיקתו הפוליטית המתמשכת של הארגון העיקרי שהיה מוזהה עם סיפורה של החרדיות המזרחית שנים ארוכות – תנועת ש"ס. שחיקה זו קשורה למשבר זהות הפוקד את התנועה מאז מותו של הרב עובדיה יוסף – בין חרדיות לישראליות, בין אליטיזם לעממיות, בין מחויבות אידיאולוגית נטולת פשרות לנאמנות קהילתית ומשפחתית, בין דאגה לחלש באשר הוא לדאגה לחרדי באשר הוא. זהו מתח יסודי, שימיו כימיה של ש"ס, ואולם בעת כתיבת שורות אלה דומה כי הוא הולך ומוכרע. התהליך מאופיין גם בהתמסדות ובהתמגזרות של קהילות החוזרים בתשובה המקומיות הוותיקות, שראו בעצמן חלק ממהפכה רוחנית בדיוקנו של הציבור שהן פעלו בתוכו או ניטעו בו. שני תהליכים אלו הופכים את ההנהגה החרדית-מזרחית האקטיביסטית מהנהגה "מהפכנית", לפחות בעיני עצמה, החותרת להתרחבות ולהשפעה בציבור הישראלי, להנהגה "ריאקציונית", הנאבקת על שימור הקיים ועל שיעתוק הישגיה לדור הבא.

הספר נחתם ויורד אל הדפוס בשעה שש"ס מיטלטלת על גב גלים גבוהים וקברניטה אריה דרעי נראה לעיתים כמתקשה לייצב את הספינה. צבר משברים – חקירה פלילית נגד דרעי, זעזועים פנימיים בתנועה, סקרי דעת קהל שמציבים אותה מסביב לאחוז החסימה ועוד – מעורר את הרושם, גם בקרב אוהדי ש"ס, כי היא תצטרך לעבור שינוי קיצוני כדי לחזור, או שתשקע. ספרנו לא יתנבא כיצד תשכך הסערה הנוכחית, אך הוא ינסה לתרום להבנתם של זרמי העומק הפועלים מתחת.

המחשבה לכתוב את הספר התעוררה בנו זמן מה לאחר פטירתו של הרב עובדיה יוסף, מנהיגה הרוחני של מפלגת ש"ס, ב-7 באוקטובר 2013, והלוויית ההמונים שזכה לה. הרב עובדיה יוסף או "הרב עובדיה", ככינויו בפי כול, נולד בכגדאד בשנת 1920 למשפחה דלת אמצעים. הוריו עלו לירושלים ב-1926.³ את לימודיו התורניים המוקדמים עשה בישיבת פורת יוסף ועם נישואיו היה לאחד האברכים הבולטים בסביבתו החברתית והעדתית. הוא עזב את הישיבה ב-1947 לטובת איוש משרת סגן הרב הראשי של הקהילה היהודית בקהיר ואב בית הדין בעיר. ב-1950 חזר ממצרים והתפרנס מהוראה בפורת יוסף ובתלמוד תורה בירושלים. ב-1952 נתמנה לדיין בבית הדין בפתח תקווה, אך כעבור שנה התפטר על רקע עימות עקרוני בענייני כתיבת הגיטין לעולים החדשים מארצות האסלאם.⁴ ב-1956 חזר לבית הדין. ב-1959 מונה לדיין בבית הדין הרבני בירושלים וב-1965 בבית הדין הגדול. ב-1968 נבחר לרבה הספרדי של העיר תל אביב וב-1973 מונה למשרה ששאף לה זמן ממושך – הראשון לציזון, הוא הרב הראשי הספרדי של מדינת ישראל ונשיא בית הדין הרבני הגדול. ב-1983 נאלצו לפרוש מן המשרה הממלכתית הוא ושותפו הרב הראשי האשכנזי הרב שלמה גורן, בכוח החוק ובניגוד לרצונם. זמן קצר אחר כך הסכים לעמוד בראש מועצת חכמי התורה של המפלגה החרדית-מזרחית ש"ס, שהוקמה ב-1984 עד למותו.

לאורך שנות הנהגה של הרב עובדיה את ש"ס הלכה והתפתחה סביב דמותו עמדה שאפשר לכנותה "אפיפיורית". היה זה שילוב בין "גדול" חרדי – מנהיג רוחני הנתפס כחף מטעות⁵ – לבין רב ראשי – דמות רבנית הקשורה במקורה בממסד רבני היררכי. הסמכות המעין-אפיפיורית שיוחסה לו מצד נאמניו, שכמו חוזקה בגלימה ובמצנפת המסורתיות של הראשון לציזון, הפכה את הרב עובדיה

3 הרב עובדיה יוסף זכה ללא מעט התייחסויות ביוגרפיות, מהן מחקירות, מהן עיוניות ומהן תיעודיות או פולמוסיות. לדוגמה ראו אלוש ואליוטוב, 2004; חן ופפר, 2004. לעיון מדעי-ביקורתי במשנתו ההלכתית של הרב עובדיה ראו זוהר, 2001, עמ' 312-352; שיין, 2003; לאו, 2005; פיקאר, 2007. באחרונה התפרסם גם סיכום חשוב של בנו על תולדות חייו אביו שבמידה רבה מחבר בין זיכרונות אישיים לבין עיון במחקרים השונים שנכתבו על הרב עובדיה לאורך השנים. ראו הרב יצחק יוסף, תשע"ה, עמ' עו-פב.

4 לפירוט האירוע ומשמעותו האתנית והפוליטית ראו וסטרייך, 1998.

5 על ה"גדולים" כמיתוס בחברה החרדית ראו Hakak, 2009; וכן אצל בראון וליאון, 2017.

למעין התגשמות בבשר של פוליטיקת הזהות האתנית של החרדיות המזרחית, אך לא פחות מזה גם למקור השראה וגורם אקטיביסטי במגמת ההתחדשות הדתית והפוליטית. אנתרופולוגים היו מתארים את הרב עובדיה כטיפוס סמלי,⁶ כלומר אדם המייצג באישיותו, בביוגרפיה שלו ובפעולות שלו את מורכבות האקטיביזם החרדי-מזרחי: מצד אחד איש הממסד הרבני, חלק מקבוצת אליטה מסורתית מסוגרת-משהו, ומן הצד השני אדם המבקר שוב ושוב את העמדה המרוחקת של חבריו הרבנים, אשכנזים ומזרחים כאחד; מצד אחד חותר לביסוסה של "חברת לומדים" בציבור המזרחי, ברפוס אשכנזי למעשה, ומן הצד השני רואה בִּדְבָקוֹת במסורת המזרחית-ספרדית עניין עקרוני; מצד אחד שולח את ילדיו ללמוד בתחומי החברה החרדית האשכנזית המוגנת והמבודלת,⁸ ומן הצד השני ממריץ אותם, ועימם את ציבור האברכים והרבנים הסרים למרותו, לפרוץ את גבולותיה של חברה זו כדי להפיץ את לימוד התורה בציבור. יתר על כן, הרב עובדיה ניצב על קו התפר שבין החברה החרדית לציבור המזרחי שומר המסורת, בין העולם הרבני ה"ישן" של קהילות יהודי ארצות האסלאם לבין העולם הרבני המזרחי החדש שצמח מתוך ובהשראת חברת הלומדים החרדית. מאדם שהסכים עם הבדלנות החרדית ביחס למדינה הישראלית ונבחר במידה רבה לתפקיד הרב הראשי כמי שמייצג את הקו החרדי הוא התפתח לאדם שראה את עצמו אחרי מלחמת יום הכיפורים (אוקטובר 1973) כמי שמחויב לתיקונה של המדינה באמצעות מוסדותיה הממלכתיים.⁹ לא בכדי הותיר אחריו הרב עובדיה חלל גדול, בהנהגה החרדית-מזרחית האקטיביסטית, ועוצמת הפרדה אכן ניכרה היטב בהלווייתו.

מסע ההלוויה של הרב עובדיה היה אחד מאירועי ההמונים הגדולים שידעה מדינת ישראל. יותר מחצי מיליון איש השתתפו בה וגדשו את מבואותיה של ירושלים בואכה בית הקברות בשכונת סנהדריה. האירוע היה לעניין חדשותי

Handelman, 1985 6

7 לאו, תשס"ו.

8 ארבעה מבניו למדו בישיבות ליטאיות אשכנזיות: יעקב יוסף (קול תורה), יצחק יוסף (הנגב וחברון), דוד יוסף (פוניבז' וחברון) ומשה יוסף (קול תורה וחברון).

9 ליאון, 2016.

בולט, והוקדש לו זמן מסך מיוחד, דבר שבדרך כלל שמור למנהיגים הרשמיים של המדינה. השאלה המרכזית שהעסיקה את אולפני השידור והפרשנים הרבים הייתה מה יהא על ש"ס לאחר הסתלקותו של הרב עובדיה. ש"ס נותרה כספינה בלא קברניט. פרשנים אמרו את דמותו הסמכותית והציעו תרחישים פוליטיים למיניהם ליום שאחרי. התמונה על מרקעי הטלוויזיה של מאות אלפי המלווים הממלאים את רחובות ירושלים בזרימה שנדמה כי אינה פוסקת כמו העידה שאין מדובר בעוד הלוויה של אישיות רבנית ופוליטית חשובה. ההרגשה הייתה שמדובר גם במפגן היסטורי ותרבותי שכמו מבקש להיחקק בזיכרון האישי והקולקטיבי, היהודי והישראלי כאחד, כחלק מאירוע שהמלווים הרבים יוכלו לספר עליו בעתיד לילדיהם ולנכדיהם ולהגיד כי היו שם וחלקו כבוד אחרון למי שכונה בפיהם "מרן" או "רבנו הגדול"; איש ששימש להם דגם: ספרדי גאה, תלמיד חכם, מנהיג רוחני שעיצב היסטוריה ומילא תפקיד רב-חשיבות בבנייה של תרבותם הדתית והאתנית.

בחיבור שלפנינו נבקש לראות במותו של הרב עובדיה נקודת ציון להתבוננות מחודשת בתחושת המהפכה שליוותה את האקטיביזם החרדי-מזרחי. שנים ארוכות ליוותה את החרדיות המזרחית ואת המחקר עליה הדעה שההתעוררות הדתית והאתנית שנקשרה בה סופה להביא לתמורה חובקת כול בחברה בישראל. ספר זה עוסק בתיאור השפעתה של התודעה המהפכנית על הופעתה של המנהיגות החרדית-מזרחית האקטיביסטית אך גם בהיפרדות מהפרשנות הזאת, הן מצד מי שראו בכך תהליך של תמורה אישית או קולקטיבית ועתה מתמקדים בעיקר בתחזוקת הקיים ובשימורו, והן מצד מי שראו בפרשנות הזאת מפתח להבנה כוללת של עוצמת התהליך שהובילה שנים ארוכות החרדיות-המזרחית ובראשה מפלגת ש"ס. את השחיקה המתמשכת באקטיביזם החרדי-מזרחי אנו נתאר כ"הסרת קסם המהפכה" ונעמוד על תוצאותיה הראשוניות.

תיאור של תהליך השחיקה באקטיביזם החרדי-מזרחי כהסרת קסם המהפכה הוא פפרוזה על אחת מקביעותיו המפורסמות של מקס ובר על "הסרת הקסם מן העולם". לטענת ובר, כל מה שהעניק משמעות לכידה ואורגנית לעולם הטרומ-מודרני נסוג מפני תהליכי הפרגמנטציה – הקיטוע – של המשמעות המוקנית

למציאות ולניתוק ההולך וגובר בין חלקיה.¹⁰ בנימה דומה אנחנו נטען לשחיקה בפרשנות שניתנה לתהליכי ההתחדשות הדתית ולתהליכי ההתארגנות הפוליטית שהובילה החרדיות המזרחית האקטיביסטית כמגמה מהפכנית. בתוך כך גם נקדם קריאה מחודשת באקטיביזם החרדי-מזרחי ונעבור מהתמקדות במה שמחבר בין חלקיו למה שמפריד בין חלקיו. זהו מעבר של המחקר משלב ה"כריזמה" החרדית-מזרחית (שלב המהפכה) לשלב "הסרת הקסם", כלומר חקר יסודות הקונפליקטים הפנימיים ומגמות המיסוד הסודקים ומאתגרים את תחושת המהפכה זה שנים ארוכות.

ראוי להבהיר כי אין מדובר בחוכמה שלאחר מעשה. מחקר החרדיות המזרחית התפצל במרוצת השנים בין שתי גישות. האחת, כאמור, ביקשה להבין את האקטיביזם החרדי-מזרחי כמהלך מהפכני, לפחות כפי שהוא נתפס בשיח הציבורי והאקדמי הישראלי בשנות התשעים.¹¹ השנייה ביקשה להבין זאת כמהלך של ארגון הפסיפס הכמעט בלתי אפשרי המאפיין את מרחב החיים החרדי-מזרחי: חיבור בין מקובלים, פוסקי הלכה, דרשנים, מחזירים בתשובה ורבני מדינה, שמה שקושר ביניהם מבחינה אתנית הוא ההתמודדות עם הקונפליקט העדתי בחברה החרדית (שעליו נעמוד בפרק הראשון).¹² הזירה שבחרנו בה כדי להתבונן בתהליכים אלו היא ההנהגה הרוחנית, הפוליטית והקהילתית האקטיביסטית של החרדיות המזרחית, מי שבמידה רבה סימלה, ועודה מסמלת, אם במישור הארצי ואם במישור המקומי, את הפריצה הגדולה של החרדיות המזרחית אל מרכז החברה הישראלית.

המונח "אקטיביזם" נלמד בדרך כלל בהקשר של פעילות חברתית ודיקלית, שלרוב מקדמת מלמטה למעלה ערכים ופעולה הנקשרים בפוליטיקה של שוויון וצדק חברתי. במסגרת חיבור זה אנו עוסקים באקטיביזם דתי. משמעותו של אקטיביזם דתי היא קידום ערכים הנקשרים בפוליטיקה של זהות והתחדשות דתית מלמטה למעלה. כך למשל, תגבור מספרם של שיעורי התורה המוצעים

10 אייל, חש"ה, עמ' 12.

11 חיבור חשוב המייצג מגמה זו הוא ספרה של ריקי טסלר, בשם השם: ש"ס והמהפכה הדתית (2003).

12 הראשון שעמד על המבנה הפדרטיבי הזה הוא אבנר (נרי) הורוביץ (2000א).

לציבור הרחב על ידי רבנים יכולה להיתפס כמהלך פוליטי החותר לצמצם את המרחק בין האליטה התורנית לבין הציבור מתוך מחויבות לערך ההוראה התורנית ולהנגשת הידע התורני, המוצגים כחיוניים לחייו הדתיים של ציבור שומר מצוות ומסורת.¹³ אקטיביזם בהקשרו זה משמעו לא רק פעילות חברתית-קהילתית אלא גם חתירה תחת הזיהוי האליטיסטי של ההנהגה הרבנית, בוודאי זו שהתחנכה בעולם הישיבות החרדיות.¹⁴ אקטיביזם דתי יכול גם להיתפס כחלק מפוליטיקה של זהות במובן של טיפוח נוסחה דתית אתנית המסמנת את המשתמשים בה ומגיבה בתוך כך לתיוג פוגעני או מחליש.

בספר זה נעמוד על התהליכים שהיה להם חלק בעיצוב ההנהגה החרדית-מזרחית האקטיביסטית ובמיתון האקטיביזם החרדי-מזרחי. התהליכים הראשונים מזהים עם הופעתה של הפוליטיקה של הזהות לנוכח הקונפליקט הערתי בחברה החרדית והשימוש באתניות המודגשת כגורם שסייע לסמן את השורה הראשונה של ההנהגה הרוחנית בחרדיות-המזרחית האקטיביסטית (פרק ראשון). אנו נטען כי שאלת הזהות החרדית והאתנית של תלמידי ישיבות ממוצא מזרחי הובילה לשורה של תמרונים ופתרונות שבעקבותיהם נעשתה הגישה האקטיביסטית החרדית-מזרחית לכימה ציבורית ופוליטית שעליה קיבלה אליטה רבנית חדשה רלוונטיות עצומה בקרב הציבור שלה – אם בדמות משפחתו של הרב עובדיה יוסף ופוסקים ספרדים בעלי מודעות אתנית, אם בדמות הופעתה של תנועת תשובה עממית והדרך שעיצבה לה ההנהגה הרבנית בקהילות המקומיות, ואם בדמות הופעתה של מפלגת ש"ס (פרק שני), שבחלוף השנים התפתחה מפרציה דתית אתנית, שכינסה תחת ארגון פוליטי אתני אחד שלל זהויות דתיות, לכנסייה פוליטית גדולה, שחולשים עליה הרב עובדיה יוסף והמסייעים בידו, ובראשם יושבי הראש של המפלגה ומקורבים ממשפחתו.¹⁵ את התהליכים שבאו לאחר מכן אפשר לראות כחלק מהסרת קסם המהפכה (פרק שלישי). האחד התרחש עם התמסדות קהילות החוזרים בתשובה והיהפכות חלק מהיוזמים המקומיים של תנועת התשובה לרבנים מכובדים בסביבתם הקהילתית ההולכת ומתמגזרת והמבקשים לשמר את

13 ליאון, 2000.

14 על היסוד האליטיסטי בעולם הישיבות החרדיות ראו טיקוצ'ינסקי, תשע"ו, עמ' 344-359.

15 פירש ובקרמן, 2001.

כוחם ומעמדם. תהליך אחר בהקשר זה קשור להנהגה הרוחנית והפוליטית של תנועת ש"ס (פרקים רביעי וחמישי). זו מוצאת את עצמה תקופה ארוכה, עוד טרם פטירת הרב עובדיה, במאבקי כוח ובקרבות הורשה וירושה החושפים את תבניתה הפדרטיבית, המורכבת מקהילות וממוקדי סמכות. משום כך הנהגתה החדשה נאלצת להתמודד עם אתגרים חברתיים והיסטוריים (פרק שישי). מטבע הדברים תיאור תהליכים אלו ינוע מן ההיסטורי אל האקטואלי, ובתוך כך – מן הוודאי אל ההשערת.

אנו מבקשים להתעכב מעט על המינוח חרדיות מזרחית. המונח "חרדיות" – שלא כמו המונח "חרדים" – מבטא בעינינו השקפת עולם יהודית מסורתית המבקשת לרבוך באדיקות באורח החיים ההלכתי והמשמשת מסד להתארגנות חברתית נבדלת במציאות המודרנית. בתחומי החברה החרדית יש זהויות חרדיות מגוונות, כלומר מסורות ופרשנויות שונות לדבקות זו באורח החיים ההלכתי האדוק, אך המשותף לכולן הוא חשדנות יסודית ובחינה מחמירה, מתוך גישה שמרנית מלכתחילה, כלפי חידושים שמקורם בעולם שמחוץ לגבולות המרחב החרדי. גישה זו גוזרת הצבת גבולות חברתיים ותרבותיים ברורים, מוחשיים ומדומיינים, בין החברה החרדית לבין העולם שמחוץ לה. בדרך כלל הגבולות מסומנים באמצעים גיאוגרפיים, חינוכיים וסמליים. מטרתם להרחיק את החרדי ה"מאורגן" ממה שנדמה כמאיים על אורחות חייו ולייצר ככל האפשר מציאות חברתית נפרדת ונבדלת המספקת הגנה על אורח החיים החרדי ושהחברים בה נאמנים לעקרונותיה וערכיה, ובהם הציות לגלריה של רבנים, הזוכים לכינוי "גדולי התורה" או "גדולי הדור" ונתפסים כסמכויות מובילות מוסכמות על הציבור שלהם.¹⁶

היהדות החרדית כפזורה של אורח חיים ייחודי פרושה על פני מרכזים יהודיים רבים ברחבי הגלובוס. אחד הבולטים שבהם נמצא בישראל. ליבת החברה החרדית בישראל נאמדת בכ-10% מהאוכלוסייה הכללית.¹⁷ המייחד אותה ממרכזים חרדיים אחרים בעולם הוא התארגנותה יותר משני דורות כ"חברת לומדים" – חברה שבה הלימוד המאורגן של הגברים היה לאתוס חובק-כול

16 להרחבה ראו בראון, 2017.

17 Regev, 2013, pp. 39–43

ותקן לקיום יהודי חרדי נכון.¹⁸ לכאורה החלוקה בחברה החרדית בישראל היא בין לומדים למי שאינם לומדים, אך חלוקה זו היא יותר אתוס ממצייאות חיים, כך אנו לומדים מהמחקרים, כמו גם מהיכרות בלתי אמצעית. במציאות החלוקה החברתית המקובלת היא עדיין זו שבין קהילות היסטוריות לקהילות אתניות.

החלוקה ההיסטורית המוכרת ביותר בחברה החרדית היא בין קהילות חסידיות לליטאיות. הקהילות החסידיות מקיימות זיקה לדרך הארגון והמחשבה הדתית של עדות החסידים במזרח אירופה במאה התשע עשרה. החוגים הליטאיים מקורם בקהילות של יוצאי הישיבות, שקיבלו את הכינוי "ליטאיות" או "מתנגדות" על שום היותן ממשיכות דפוס ההתארגנות החינוכית והקהילתית האלטרנטיבית לתנועה החסידית במאה התשע עשרה. דפוס זה נקשר בעולמה של הישיבה הליטאית – שהוקמה במקורה בליטא, ומכאן הכינוי – כמוסד לימוד תורני על-קהילתי לצעירים.¹⁹ עם הזמן התפתחה הישיבה הליטאית לדגם חינוכי, ואולי נכון יותר – לרעיון חינוכי. ביסודו ניצבת הדבקות בלימוד התורני, ובמרכזו התלמוד ומקצועותיו, כבסיס לאינטגרציה, שאמורה לחצות גבולות מקומיים, קהילתיים ואף עדתיים-יהודיים.²⁰

מאמצע המאה העשרים בערך אפשר לדבר על חלוקה נוספת – סוציולוגית – שיסודותיה אתניים מובהקים. מצד אחד מי שמכונים "חרדים אשכנזים" – עימם נמנים מי שמוצא משפחתם בארצות מזרח ומרכז אירופה, חסידים וליטאים. מהצד האחר – מי שהחרדים מכנים "ספרדים". המשותף הבולט ל"ספרדים" הוא המוצא – ארצות האסלאם, ובעיקר ארצות ערב וצפון אפריקה. מקורו של המונח במי שנחשבו צאצאיהם של מגורשי ספרד (1492) ופורטוגל (1498).²¹ ואולם

18 הסוציולוג מנחם פרידמן היה הראשון שטבע את המונח "חברת לומדים", שהשתגר מאז בחקר האורתודוקסיה היהודית. ראו פרידמן, 1991; 1995. Heilman and Friedman, 1995. אחד מיסודותיה של חברת הלומדים הוא "כולל", המיועד לאברכים נשואים הממשיכים ללמוד תורה (תלמוד) בצורה מאורגנת וממוסדת. ראו Schiffman and Finkelman, 2014.

19 שטמפפר, חשט"ה; טיקוצ'ינסקי, חשע"ו; קליבנסקי, 2014.

20 שטמפפר, חשט"ה; Friedman, 1998.

21 הפזורה היהודית-ספרדית הייתה פרושה על פני מקומות רבים ברחבי העולם. ראו למשל שרעבי, 1986; קפלן, 1995; בנבסה ורודריג, 2001.

במשך השנים הפך המונח "ספרדים" לכינוי דינמי מאוד, שהשתגר בדיבור לציון חטיבה אתנית נפרדת מהאשכנזים. בתחומיה של ארץ ישראל היה זה הכינוי המקובל לדוברי הדינו (היהודית הספרדית), אך עם הזמן "סופחו" אליו גם יוצאי ארצות ערב וצפון אפריקה ולמעשה כל מי שלא היה חלק מהקבוצות האשכנזיות.²² האשכנזים בחברה החרדית בישראל נאמדים בכ-70%, והספרדים בכ-30% – כמחציתם יוצאי אסיה-אפריקה וכמחציתם ילידי ישראל.²³ אומדן זה אינו כולל פריפריה גדולה של מי שמכונים "מתחזקים", כלומר מי שרואים את עצמם כבעלי זיקה, ואולי אף כפיפות, להשקפות עולם של סמכויות רבניות הנטועות בחברה החרדית-המזרחית אף שהם עדיין לא משולבים בחברת הלומדים החרדית.

במסגרת ספר זה נשתמש לצורך סימונם של החרדים-הספרדים במונח "חרדיות מזרחית", השכיח יותר בסביבת המחקר האקדמית, ובשנים האחרונות גם בתקשורת. אומנם המונח "ספרדים" מהדהד את השימוש היום-יומי בקטגוריה אתנית שכיחה בחברה החרדית, שהבדלתה מיוחסת לעולם מנהגים והלכה השונה מזה של האשכנזים. ואולם סוציולוגים יהיו ערים גם לרכיב הכוח העומד מאחורי ההבדלה האתנית של ה"ספרדים".²⁴ לפי גישה זו, החלוקה האתנית הקטגורית באה לעולם לא רק כשיקוף של ישויות ערתיות נבדלות היסטורית או תרבותית, אלא גם – ובמשך הזמן בעיקר – כשיקוף של יחסי כוח שההבדלה האתנית משרתת אותם. ומשום כך אפשר שבשיח היום-יומי מדברים על "ספרדים" בחברה החרדית כקטגוריה אתנו-דתית תיאורית מוסכמת, אך מבחינה ביקורתית נכון יותר לרבר על "מזרחים" בחברה החרדית או על "חרדיות מזרחית" כקטגוריות אתנו-מעמדיות המסמנות מצב של קונפליקט מובנה שאין להתעלם ממנו. בעוד השימוש במונח "ספרדים" כמו מבקש למצוא שורשים אתניים משותפים למי שאינם אשכנזים בחברה החרדית, השימוש הביקורתי במונח "מזרחים", שבו ייעשה שימוש רווח בחיבור זה, מבקש להדהד את הסיטואציה ההיסטורית

22 על היסוד הדינמי ראו בצלאל, 2007, עמ' 8-11.

23 לאומדן זה ראו קפלן, כהנר וענבר, 2015.

24 לדיון הסוציולוגי הביקורתי בקטגוריזציה של יוצאי ארצות האסלאם בישראל ראו למשל הרצוג, 1986; חבר, שנה ומוצפי-האלר, 2002; סמוחה, חש"ג: שטריח, 2003. לביקורת העמדה הסוציולוגית ראו למשל הראל, 2002.

והפוליטית המשותפת שעליה נשענים משחקי השפה הללו ותוצאותיה החברתיות והפוליטיות.

סיכומו של דבר: הספר שלפנינו מבקש לתת מסגרת פרשנית ולסרטט מפת דרכים ראשונית לתהליכי השחיקה הפוליטיים של תחושת המהפכה של האקטיביזם החרדי-מזרחי בדור האחרון. תהליכים אלו, כך נטען, קיבלו מקום בולט כבר בתקופה הקצרה שלאחר מות הרב עובדיה יוסף, מן הסמלים הבולטים של הקו החרדי-מזרחי האקטיביסטי. אנו נצביע על הרצון העז הקיים עד עצם היום הזה בתוך החרדיות המזרחית, בעיקר זו הפועלת סביב תנועתו של הרב עובדיה יוסף – ש"ס – בחידושה של תחושת המהפכה, תהליך שתוצאתו הפרדוקסלית היא הנטייה להסתגרות, בדלנות וריאקציה.

פרק רביעי

שחיקה בהנהגה הפוליטית

—

"הזדקנו", זו המילה שבחר השר אריה דרעי לפתוח בה ריאיון אישי בטלוויזיה זמן-מה לאחר חזרתו לש"ס והשתלכותו מחדש בממשלה. ברור

כי הלשון שנקט, גוף ראשון רבים, לא נועדה לכלול את המראיין, העיתונאי רפי רשף, שבשנות התשעים, השנים שבהן דרעי היה לציר מרכזי בפוליטיקה הישראלית, נהג לארח אותו לעיתים מזומנות במשרדי הבוקר שלו בגלי צה"ל. רשף פתח את הריאיון האישי עם דרעי בבקשה סתמית: "תגיד לי מה עובר עליך". וזה השיב בצחוק, בעודו מסיט את מבטו הצידה: "הזדקנו. ברוך השם, הזדקנו".¹⁶⁴

**(ה) חזרתו
של דרעי**

אפשר לקיים עיון פרשני בהכרזה "הזדקנו", שוודאי אינה ציון עובדה בנאלית על גיל כרונולוגי; אפשר לדון בה ובעוד דיבורים ומעשים אחרים של דרעי מאז חזר להנהיג את ש"ס שלוש עשרה שנים לאחר שנאלץ לפרוש בעקבות הרשעתו בפלילים – בדימוי העצמי שלו, במטרות הפוליטיות שהציב לעצמו ובפעולות שנקט כדי להגשימן; אפשר גם לנתח את בחירותיו הפוליטיות בהיותו ראש מפלגה חשובה ומנהיג המונים, שר הכלכלה, השר לפיתוח הפריפריה הנגב והגליל ושר הפנים. אבל כאן נשתדל להיצמד לעובדות מאז חזרתו לפוליטיקה, ובפרט מאז מותו של הרב עובדיה יוסף.

דרעי הוא הרוח החיה בש"ס שלאחר הרב עובדיה. במהלך כהונת הכנסת ה-20, בהיותו יושב ראש יחיד של ש"ס, לאחר שקיבל את ה"פיקדון" שהותיר בשנת 1999 במלואו, הודה כי התלהבותו מהפוליטיקה דעכה וכי מאז מות הרב אין הוא מיוחד שהפוליטיקה בשבילו היא כעת נטל ומעמסה, מחויבות של מי שנקרא לרגל כדי לקיים את התנועה שהתייתמה. אלא שהמילה "הזדקנו" יכולה להעיד גם על בגרות פוליטית, על ממלכתיות ועל תחושת אחריות שהוא מבקש להעביר לשולחיו – מועצת חכמי התורה וציבור המצביעים.

הדחתו הפרשתו של אלי ישי והחלפתו באריה דרעי לא היו מהלכים מפתיעים, לאור התמיכה שנהנה ממנה דרעי לאורך השנים, גם מהשטח וגם מהנהגת התנועה. רבים ראו בחילופים מהלך של צדק היסטורי, שבו הפיקדון הוחזר. עם זה מן הראוי להזכיר כי במבחן התוצאות הפוליטיות ישי לא היה יושב ראש כושל: הוא הצליח להשתלט על מוסדות התנועה גם כשחלקים בה סירבו לקבל את מרותו, הוא גיבש סיעה צייתנית בכנסת, ובסופו של דבר הוא שמר על כוחה של המפלגה בשלוש מערכות בחירות רצופות.¹⁶⁵ בתקופתו זכתה ש"ס בעמדות כוח חדשות, למשל חברות בקבינט המדיני-ביטחוני. בה בעת היא גם התמודדה עם מציאות שראשיה חששו ממנה של ישיבה בספסלי האופוזיציה. ישי היה במידה רבה שחקן בולט בתהליך ההתמסדות של המפלגה. הקו שהתווה הרחיק את המפלגה

165 11-12 מנדטים, לאחר הנפילה החדה מהשיא של 17 מנדטים בבחירות 1999, שהושפע ממסע הבחירות הלוחמני שהובילה ש"ס לאחר הרשעתו של דרעי ושנהנה משיטת הבחירה הכפולה בשני פתקים – לראשות הממשלה ולמפלגה, שאפשרה לבוחרים לפצל את קולם.

מהאקטיביזם הפוליטי והאתנו־דתי שהיה מזוהה עימה בשנות התשעים ושארֶיה דרעי היה מסמליו המובהקים.

ברם שידוד מערכות המפלגה בניהולו של ישי ומגמת הפיכתה ממפלגת שטח למפלגת מנגנון "מסודרת" יחסית עוררו גם תרעומת. הסדרת נהלים, קביעת היררכיה, הקפדה על קשר מתווך בין הנהגה לפעילים, הצבת גבולות לארגון – כל אלה היו זרים לוותיקי ש"ס, שהיו רגילים למבנה אחר, פחות כבד ונוקשה ויותר נזיל וגמיש. די היה לחזות בברק בעיניהם כשארֶיה דרעי היה נכנס לאולמות חתונה ולמסיבות בר מצווה ובריתות בתקופה שהורחק מהנהגה המפלגה. דומה היה שאין הם כמהים למגע הישיר כמו שהם כמהים לתזזיתיות, לטפיחה החברמנית, להקשבה תוך כדי תנועה, למנוד הראש המהורהר – כל מה שסימל בעיניהם את מה שהיה פעם ואת מה שהם מתגעגעים אליו היום.

הכמיהה הזאת גדלה ככל שש"ס איבדה מכוחה הפוליטי והאלקטורלי, מגמה שהחלה להסתמן כבר ב־2003. מערכות הבחירות בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת לימדו כי כוחה נשחק במרוצת השנים גם באזורי הפריפריה – מוקדי הכוח המסורתיים והחשובים שלה. במקומם היא החלה לשאוב את כוחה יותר ויותר ממרחבים חרדיים הומוגניים, הציבור המזרחי, למשל, בערים החרדיות החדשות – בהן מודיעין עילית, ביתר עילית ואלעד – והקהילות החרדיות־מזרחיות שהתמסדו בערים כמו חולון, בת ים ואשדוד. הרצון העז בחזרתו של דרעי להנהגת המפלגה התערבב בגעגוע לש"ס המהפכנית. גם הרצון וגם הגעגוע ניזונו מאיתותיו של דרעי שהוא בשל לחזור להנהגה ואף רוצה בכך. אך הדרך חזרה אל ההנהגה הייתה זרועת לחצים ופיתולים מאז תם פרק הקלון הקבוע בהרשעתו, שמנע ממנו לפי חוק להתמודד בזירה הציבורית. הלחצים כללו רמזים בדבר האפשרות שדרעי יקים רשימה עצמאית מתחרה בש"ס. השמועה שהרשימה הזאת תיקרא "תיקון" רמזה על כוונתו לפנות אל ציבור תנועת התשובה ושומרי המסורת שמכוחו ינקה ש"ס שנים רבות.

דמות המפתח בשאלת חזרתו של דרעי הייתה הרב עובדיה יוסף. ככל הנראה הוא היה מסויג מהאפשרות הזאת. משהו על דעתו זו אפשר ללמוד מקטע וידאו ששודר כשנה לאחר מותו בערוץ 2 בטלוויזיה, ערב מערכת בחירות 2015. בקטע, שככל הנראה הודלף באותה העת כדי לפגוע בדרעי, נראה הרב עובדיה, אי שם בחורף 2008, כלומר בסוף תקופת הקלון של דרעי, משוחח עם בני משפחתו ונשאל על

האפשרות שדרעי יוחזר להנהגת ש"ס. הרב עובדיה נשמע משתף את המדברים איתו בהתלבטות. הוא מתאר שם את אלי ישי כנאמנו המוחלט וכמי שמציית לו ללא עוררין ולכן לא יבגוד בו. דרעי, לעומתו, מתואר בפיו כפוליטיקאי קשוח בעל אינטרסים משל עצמו וכמי שמחזיק בגישה עצמאית – ברצותו מציית לרב עובדיה וברצותו עושה כרצונו הוא. הרב עובדיה גם מתייחס לתדמית ה"גנב" של דרעי, שעלולה, להערכתו, להרחיק כשליש מהמצביעים.

מובן אפוא מדוע נדחתה שוב ושוב החזרת דרעי להנהגת המפלגה. מנקודת מבטו של הרב עובדיה מהלך מעין זה לא יבטא התקדמות כי אם נסיגה; לא חיזוק כוחו שלו כי אם כרסום אפשרי בו. עד היום לא ברור מה שכנע בסופו של דבר את הרב עובדיה להחזיר את דרעי לש"ס באוקטובר 2012. מה שברור הוא שהוא השתכנע בין היתר גם מהדברים ששמע מחברים במועצת חכמי התורה, שאהדה את דרעי ושחררה מסקרי דעת הקהל שהובאו לפניה ולימדו ערב מערכת הבחירות הכלליות של 2013 על המשך השחיקה בכוחה של המפלגה.¹⁶⁶

התגובה לש"ס

המפלגה שדרעי הגיע אליה ב-2012 הייתה שונה מן המפלגה שעזב ב-2000. דרעי יצא אל תקופת

מאסרו ממפלגה חדורת תחושה של מהפכנות כלל-ישראלית. הנהגת ש"ס ראתה אז את עצמה כמי שמובילה מהפכה רוחנית בשם ערכיה של חברת הלומדים החרדית. הוא שב למפלגה מגזרית יותר ושמרנית יותר, להנהגה שרואה את עצמה כמי שתפקידה מתמצה בשמירה על האינטרסים של חברת הלומדים החרדית, ובתוכה של המגזר החרדי-מזרחי. אין פירוש הדבר כי ש"ס בסבב ההנהגה הראשון של דרעי לא הייתה מפלגה מגזרית, אך כל זה היה תחת התחושה שמתחוללת כאן מהפכה חרדית.

דרעי עזב מפלגה שנראתה כמי שמציבה אתגרי לישראליות (כתיאורו של איש מדע המדינה יואב פלד), והכוונה היא בעיקר לאתגר שהציבה ש"ס לכוחות פוליטיים

166 העבודה הפוליטית הצמודה לסקרים ולמומחים חיצוניים יכולה ללמד משהו גם על מגמת ההומוגניות של בוחריה כמו גם על מגמת המיסוד של המפלגה, שבעבר הצהירו ראשיה כי המומחים לדעת הקהל אין ביכולתם לנבא את כוחה.

ומגזריים (למשל, מעמד הביניים האשכנזי הוותיק, תנועות ההתיישבות הקיבוציות והציונות הדתית, בעיקר זו הקשורה בתנועות הפועל המזרחי והמפד"ל). הללו השפיעו במשך שנים על עיצוב הזהות הקולקטיבית הישראלית עד כדי כך שהם קבעו אותה בצלמם ושימרו בכך את שליטתם בחלוקת המשאבים הלאומית.¹⁶⁷ הוא חזר למפלגה שהישראליות הוותיקה היא שהציבה למפלגתו אתגרים. שתי דוגמאות לאתגרים כאלה הן מה שלבש צורה של התקוממות חילונית, במסגרת הפעילות של מפלגת יש עתיד, נגד חלק מההסדרים הקבועים שבין המדינה לקהילה החרדית והעלייה בכוחה הדתי והפוליטי של הציונות הדתית. לכל אלו נוסף גורם מבני חדש, שלא היה קיים בעבר אך גם הוא הביא עימו אתגר של ממש לש"ס – גרילתו של מעמד הביניים המזרחי.

ככלל, מפלגות עדתיות כש"ס לא נהנו מעולם מלגיטימציה רחבה במערכת הפוליטית הישראלית. הכוחות הפוליטיים הוותיקים, ההגמוניים, עשו תמיד להמעטת כוחן של המפלגות העדתיות גם כאשר הללו פעלו בשם בעיות חברתיות חריפות שגם הכוחות ההגמוניים הכירו בקיומן ובצורך לטפל בהן. המאבק נגד המפלגות העדתיות כלל מסעות של דה־לגיטימציה והאשמתן בפילוג חברתי שלא רק שאינו נחוץ אלא גם פוגע בחוסן הלאומי.¹⁶⁸ ש"ס בעת הקמתה לא הייתה שונה ממפלגות עדתיות שקדמו לה. מצד אחד, כפי שכבר ראינו, היא חוזרה על ידי מפלגות השלטון כדי לייצב את הקואליציות שלהן, ומצד שני היא הייתה חשופה לביקורת מתמדת, תרבותית ופוליטית. ואולם שלא כמו מפלגות עדתיות שקדמו לה, ש"ס נתפסה כמחזיקה באיום ממשי על נוסחאותיה של הזהות הישראלית הוותיקה באמצעות סדר היום החרדי שלה. תפיסה זו של ש"ס בלטה במיוחד במחצית השנייה של שנות התשעים, כאשר היא הפכה ממפלגה קטנה למפלגה בינונית המחזיקה בעיני עצמה בתודעה מהפכנית. למסע הביקורת כנגדה נוסף באותה עת רכיב חדש ומהותי – זיהויה כמפלגה חרדית ותיוגה כמפלגה פונדמנטליסטית, כלומר כמי ששואפת לא רק לייצג את הציבור שלה אלא גם לפעול בשם האידאולוגיה החרדית לצורך שינוי דיוקנה של החברה הישראלית. התיוג של ש"ס ככזו התחזק אפילו יותר לאחר הישגה יוצא הדופן בכל

167 פלד, 2001.

168 להרחבה בסוגיה זו ראו הרצוג, 1986.

קנה מידה ישראלי בבחירות הכלליות של 1999 והביא את הכוחות ההגמוניים (לשעבר) לנקוט עמדה אסרטיבית מול ש"ס כחלק בלתי נפרד מהמערכה על "ההגנה על הבית" ו"ההגנה על שלטון החוק" ולמעשה כחלק מהניסיון להחזיר עטרה ליושנה, כלומר להחזיר לעצמן את הכוח הפוליטי ואת הסמכות השלטונית והחברתית.

התגובה האסרטיבית לש"ס התעצמה בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת. תחילתה בהתארגנות חילונית חזקה של מעמד הביניים הישראלי – מפלגת שינוי וממשיכתה מפלגת יש עתיד. שתי המפלגות זכו בהישגים אלקטורליים נאים במערכות הבחירות של 2003, 2006 ו-2013, לאחר שהעמידו בראשן אישים פופולריים בציבוריות הישראלית. שתיהן התנו את השתתפותן בקואליציה השלטונית במניעת השתתפותן של המפלגות החרדיות, בעיקר ש"ס. את הסיבה לדרישתן זו הן תלו בעמדות האידיאולוגיות ההפוכות משלהן לסדר היום הפוליטי שקידמו המפלגות החרדיות.¹⁶⁹ המפלגות החדשות – החילוניות, צריך לומר – הכריזו כי הן יפעלו לביטול הסדרי הפטור מגיוס החובה לצבא המאפשרים לתלמידי ישיבות חרדיות לדחות את שירותם עד אין קץ.¹⁷⁰ בעיני מפלגות אלו ש"ס היא תופעה מוקצית, ולכן הן מזכות אותה בלשון בוטה וביחס פוליטי קשוח. חלק גדול מהמסרים שלהן מיוחד לניגוח המפלגות החרדיות, בפרט ש"ס והנהגתה. כמוכן, העובדה ששורה של פעילים בש"ס נתפסו בעוון שחיתות ציבורית מסייעת לתעמולה האנטי-ש"סית. הש"סופוביה, כך מתברר, היא כלי יעיל בגיוס אלקטורלי מהיר למפלגות הללו. המפלגות החילוניות טוענות כלפי ש"ס שיש לה חיבור עם ציבור לא-חרדי ולכן הכוח הפוליטי שהיא "מנופפת" בו הוא למעשה מלאכותי. ראשי יש עתיד, ולפנים – ראשי שינוי, אינם רואים באג'נדה של ש"ס עניין של סולידריות אתנית אלא דווקא עניין של

169 הייתה זו גישה נחרצת שגם התגשמה, ובכך היא הבדילה את שתי המפלגות האלה ממפלגה חילונית לעילא אחרת – מרצ – שקדמה להן. מרצ בראשות יוסי שריד הסכימה לשבת עם ש"ס בממשלת אהוד ברק שהוקמה ב-1999. היא הסבירה את הסכמתה זו באינטרס הלאומי לקדם את תהליך השלום, שבו ראו ראשיה ערך מוחלט. וכך, שר החינוך היה יוסי שריד וסגנו היה חבר כנסת מטעם ש"ס, משולם נהרי. יש שטענו כי השותפות הזאת עוררה מתח רב שלווה את ממשלת ברק ובמידה רבה תרם להתפרקותה המהירה.

פיקציה אתנית ואיום של ממש על הסולידריות הלאומית. ש"ס בעיניהם היא כוח שמעמיס התחייבויות על מעמד הביניים הישראלי בלי להשתתף באמת בכלכלה הישראלית ובחובות האזרחיות. ש"ס, לדידם, אולי אפילו יותר מיהדות התורה, היא תופעה מוקצית ולכן הם עושים כל שביכולתם החוקית להרחיקה ממוקדי השלטון. גישתם זו, יש לומר, מסייעת להן, בעבר ובהווה, למצב את עצמן ככוח חילוני "חרד" מאזן לש"ס. ביטוי מעשי לכך הוא תרגום הישגיהן האלקטורליים לשותפות בקואליציות בראשות מפלגת הליכוד, אבל לא לפני שראשי הליכוד, בנימין נתניהו ואריאל שרון לפניו, מקבלים את התנאי של הרחקת המפלגות החרדיות, ובראשן ש"ס, מן הקואליציה.

זירה אחרת של תגובה היא ההתעוררות הפוליטית והתרבותית של הציננות הדתית-לאומית בשנים 2006-2010.¹⁷¹ שנים ארוכות היה הציבור המזרחי שומר המצוות והמסורת מקרב עולי שנות החמישים קרוב למפלגות דתיות-לאומיות כהפועל המזרחי והמפד"ל.¹⁷² מאז פרישתו של אהרן אבוחצירא, מי שהגיע למעמד בכיר מאוד במפד"ל, והקמת הרשימה האתנית תמ"י ("תנועת מסורת ישראל") חל כרסום בקשר הזה.¹⁷³ הוא העמיק עוד יותר עם הפנייה של הציננות הדתית הפוליטית למפעל ההתנחלויות מצד אחד ועם ההתעוררות הדתית והקהילתית שהובילה תנועת התשובה החרדית-מזרחית בשכונות, בעיירות הפיתוח ובמושבים מן הצד האחר.¹⁷⁴ ש"ס קיבלה את קולות המזרחים בשכונות, בעיירות הפיתוח ובמושבים בעיקר מהדרור הצעיר. בתגובה ניסתה הציננות הדתית לחדש את הקשר עם הציבור המזרחי הרחב. דומה כי התנאים לכך הבשילו בעיקר אחרי ההתנתקות (קיץ 2005). ליוזמות שבעבר חרגו מגבולות תנועת ההתנחלות והתמקדו בהקמת מפעלים קהילתיים, חינוכיים ודתיים בפריפריה המזרחית הייתה ערנה. בולטת בהן עד היום תנועת הגרעינים התורניים, שראשיתה עוד

171 לביטוי התרבותי של הרנסנס הזה ראו אצל יעקובסון, 2013, עמ' 13-37.

172 על הקרבה הזאת ומקורותיה הסמליים ראו אצל Deshen, 1970. על שורשיה ההיסטוריים ראו למשל אצל הכהן, 1998, עמ' 98-103, 306-309; צור, 2001, עמ' 360. בספרו של צור עולה המקום הבולט של יצחק רפאל, איש הפועל המזרחי והסוכנות היהודית, ברקמת הקשר הזה.

173 פרידמן, 1982.

174 ליאון, תשס"ט(ב).

בשנות השבעים.¹⁷⁵ בעוד המפעלים החרדיים-מזרחיים נהיו ממוסדים יותר ויותר, התחדשות תנועת הגרעינים התורניים בכמה מהמקומות היא כוח שמביא עימו רוח של דתיות ציונית חדשה, כריזמטית ואקטיבית. לכך נוספת גם ההתחדשות בהנהגה הציונית-דתית והשותפות שבשתיקה להרחקת המפלגות החרדיות מהקואליציות השלטוניות – עמדה שמתיישבת עם עלייתה של הבורגנות הציונית-דתית המוחצנת והתמקמותה בעמדות מפתח.¹⁷⁶

תהליך רקע שלישי ומשלים לתגובה הפוליטית לש"ס הוא השינוי המבני לאורך העשור הראשון של המאה העשרים ואחת בסכיבה האתנו-מעמדית שהחרדיות-המזרחית הייתה תגובה לה – הציבור המזרחי הלא-חרדי. אנו מבקשים להרחיב מעט בתמורה זו, שכן היא מכרעת להבנת אחד האתגרים הגדולים ביותר של החרדיות המזרחית.

עד סוף שנות השמונים התמצה סיפורם של המזרחים בישראל בפער המעמדי בין מזרחים לאשכנזים, אבל משנות התשעים נעשתה המציאות הריבודית מורכבת יותר ויותר. בצד אופק הניידות החרדית וההשתלבות בדפוסים של חברת לומדים, על המשמעויות המעמדיות שלהן, צף ועולה אופק חדש – האפשרות להשתלב במעמד הביניים הכללי. הסיפור המזרחי הישראלי נעשה מורכב יותר לנוכח הפיצול בתוך הציבור המזרחי בין הניידים, המפלסים את דרכם אל מעמד הביניים, לבין הנתורים מאחור – מבחירה אידיאולוגית, כמו החרדים-המזרחים,¹⁷⁷ או בגלל הקושי להיחלץ מהמבנה החברתי דל ההזדמנויות שמזרחים רבים נקלעו אליו שלא מרצונם.¹⁷⁸

175 תנועת הגרעינים התורניים היא שם נרדף לתנועה דתית-חינוכית וחברתית היוצאת את הגבולות של מפעל ההתיישבות הציונית-דתי שהתפתח מאז מלחמת ששת הימים ביהודה, שומרון, עזה ורמת הגולן, בדרך כלל במטרה להעצים אוכלוסיות יהודיות בפריפריה העירונית שבחוכה התנועה בוחרת להתמקם, אם במשולב ואם בנפרד. מאמצע שנות התשעים היו הגרעינים התורניים לגוף משמעותי בחלוציות הציונית הדתית והתפרשו במקומות רבים במרחב העירוני. הם פיתחו בתוך כך צורות התארגנות והשפעה רבגוניות. ראו דומברובסקי, 2010; רייכנר, 2013.

Leon, 2010 176

Heilman and Friedman, 1995; Schiffman and Finkelman, 2014 177

מוצפי-האלר, 2011. 178

תהליך ההתניידות אל מעמד הביניים הוא תוצאה של נגישות טובה יותר של מוסדות ההשכלה הגבוהה ושל יצירת מתחמים במרחב המסמנים את דרך ההתקדמות ואף נתפסים ככאלה בעיני המתגוררים בהם ובעיני המבקשים להתמקם בהם בעתיד. כלומר, אין מדובר בתהליכים שעוקפים את מוקדי רכישת ההון התרבותי הדומיננטי,¹⁷⁹ אלא דווקא ביצירת מוקדים מעין אלו.¹⁸⁰ התהליכים הללו אחראים לא רק לסגנון חיים מעמדי ייחודי אלא גם לשאיפה הפוליטית להרחיב את הנגישות של מעמד הביניים הישראלי לכל מי שרוצה להצטרף אליו. וזהו במידה רבה, ובפשטות, סדר היום הפוליטי של מעמד הביניים המזרחי.

מחקרו של הכלכלן מומי דהן שהתפרסם לפני כארבע שנים מלמד על התמעטות שיעורם של המזרחים לאורך השנים בכל עשירוני ההכנסה הנמוכים ועל השתלבותם בעשירוני הביניים ואף בעשירוני העליונים. חלק גדול מהתמורה התרחש בשנים 1989–1999, וביתר שאת בשנים 1999–2009.¹⁸¹ הסיבות להתפתחות מעמד ביניים מזרחי מרובות. אחת החשובות שבהן היא המעורבות המחודשת של המדינה בטיפוח מערכות החינוך היסודי והתיכוני בפריפריה המזרחית, אם על ידי הפניית תקציבים ישירה ואם על ידי שילוב יוזמות למצוינות בחינוך של ארגוני מגזר שלישי באזורים אלו. גם למערכת ההשכלה הגבוהה תפקיד משמעותי בתהליך, היות שהיא הפכה ממערכת קטנה, המכונסת בשש אוניברסיטאות מחקר סלקטיביות, למערכת גדולה, פתוחה ומגוונת, הנשענת על מוסדות אקדמיים מגוונים, ובראשם המכללות, שרבות מהן נמצאות בפריפריה. דרישות הקבלה במרבית המכללות מחמירות פחות מאלו שבאוניברסיטאות ולכן הן מאפשרות גישה רחבה יותר לרכישת השכלה גבוהה. כך יכולים סוף סוף בני מעמד הפועלים המזרחי ומעמד הביניים הנמוך לרכוש השכלה גבוהה בשלל מקצועות אקדמיים ובתנאי קבלה נוחים יחסית.¹⁸²

179 למשל Ayalon and Yuchtman-Yaar, 1989.

180 Ayalon, 2005.

181 ראו דהן, 2013.

182 להרחבה בסוגיית התפתחותו של מעמד הביניים המזרחי והשאלות הסוציולוגיות הנקשרות בו ראו כהן וליאון, תשס"ח.

להופעת מעמד הביניים המזרחי יש שתי השלכות על החרדיות המזרחית – האחת פוליטית והשנייה דתית. מבחינה פוליטית, מדובר בציבור המחויב לפוליטיקה האינטגרטיבית והלא-חרדית, זו שמובילות מפלגות המרכז הישראליות – הליכוד, העבודה, ולתקופה קצרה – קדימה, שכן מי שאחראיות למהפכה הזאת, או לכל הפחות מלוות אותה, הן המפלגות האינטגרטיביות.¹⁸³ מי שמזוהים עם המהפכה הזאת הם פוליטיקאים, שלא תמיד נהנים מהערכת הציבור. יש בהם מנהיגים ותיקים וצעירים: מאיר שטרית, סילבן שלום, בנימין (פואד) בן אליעזר, רפי אלול, שאול מופז, משה כחלון, גילה גמליאל, אורלי לוי, ועוד רבים. בצד אלה עולה וצומחת כבר שנים מנהיגות מזרחית מקומית חדשה, צעירה, משכילה ואסרטיבית – ראשי ערים, בפריפריה ובמרכז, הרואים בהקמת מכללות ובטיפוח התרבות האקדמית סביבן פרויקטים אישיים שיכולים לסייע להם לסמן את העיר או העיירה שבראשותם כיישוב בהתקדמות. הפוליטיקה של מעמד הביניים המזרחי מציבה לחרדיות-המזרחית ויחד איתה לש"ס אתגר. האם אתגר זה יחייב שחזור של העבר המסורתי בכלים מודרניים או שהוא יביא דווקא לשותפות בעתיד מודרני בכלים מסורתיים? בבחירות 2015 לכנסת אפשר היה להיווכח בביטוי של העוצמה הפוליטית של מעמד הביניים המזרחי עם עליית מפלגתו של משה כחלון, כולנו.¹⁸⁴

נתעכב עתה קלות על המקרה של רשימת כולנו, שכן יש לה נגיעה להסרת קסם המהפכה מעל החרדיות המזרחית שלאחר הרב עובדיה יוסף. כולנו היא רשימה פוליטית שהקים אחד מבכירי הליכוד לשעבר, משה כחלון, ערב הבחירות הכלליות 2015. כולנו נוספת לרצף של התארגנויות פוליטיות, אזרחיות וליברליות של מעמד הביניים הישראלי – החל בציונים הכלליים בשנות החמישים, עבור ברשימה הפרוגרסיבית והמפלגות הליברליות בשנות השישים והשבעים, וכלה בשינוי וביש עתיד בסוף המאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת. מפלגות אלו חזרו, וחוזרות, על תביעה קבועה שתומצתה בסיסמתה הפשוטה והקליטה של מפלגת הציונים הכלליים בבחירות לכנסת השנייה (יולי 1951): "תנו לחיות

183 ליאון וכהן, 2011.

Leon, 2015b 184

בארץ הזאת".¹⁸⁵ כולנו היא עוד חוליה בשרשרת הזאת, אבל היא גם רשימה נוספת בשרשרת המפלגות האתניות המזרחיות המלוות את המערכת הפוליטית הצינונית כמעט מראשיתה.¹⁸⁶ עם זאת, עבודתה הפוליטית של כולנו במגזר היהודי אינה נשענת על עבודת גיוס אתנית בוטה כי אם על יכולתה ליצור תדר פוליטי ואשכול סמלים פוליטיים לאתניות הניידת המקודדת, ובראשה מעמד הביניים המזרחי. סיפורי החיים של מייסדיה ונציגיה המזרחים של כולנו מהדהדים את הנרטיב של המזרחים הניידים, אלה המכירים את האתניות המזרחית המסומנת ומבקשים לעצמם אתניות שקופה, אך לא אשכנזית, כלומר כזו המתחשבת במשא האתני שהם נושאים. מבחינה זו האתניות המזרחית שבהשראתה כולנו פועלת אינה מודגשת או שקופה, אלא היא מה שאפשר לכנות "אתניות אפורה" – רחוקה מאוד מזו שהחרדיות המזרחית וש"ס מציעות. סיפורי החיים שכולנו מסתמכת עליהם הם בעצם הבשורה החדשה של מעמד הביניים המזרחי והאתניות האפורה שהוא אימץ לעצמו: אתיקה פרוטסטנטית – עבודה קשה, הישגית, מתוכננת ומביטה קדימה, הכרוכה ברוחה של "צבריות מזרחית" – הנכחה וטשטוש גם יחד של החוויה המזרחית הישראלית. משהו מן האתניות האפורה של כולנו ניבט בצבע שבחרו אנשי יחסי הציבור של המפלגה למסע הבחירות – אפור.

הניסיון מלמד כי תהליכי ניידות מעמדית הנתמכים בתהליכים של עליית ההשכלה ושיפור הדיוור משפיעים גם על אורח החיים הדתי. סקרי מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות¹⁸⁷ מראים כבר שנים שהאוכלוסייה היהודית המסורתית בישראל, שהייתה מורכבת בעבר ברובה מיוצאי ארצות ערב וצפון אפריקה, הולכת וקטנה. מצד אחד ברי לנו שיש בנסקרים של השנים האחרונות שבוחרים לתאר את עצמם כחלק מהקבוצה האורתודוקסית החרדית. בד בבד ברי לנו שיש היום המבכרים לתאר את עצמם לא כמסורתיים אלא כחילונים או כדתיים.¹⁸⁸

Rozin, 2011, pp. 100-103 185

Chetrit, 2000 186

187 מרכז גוטמן לחקר דעת קהל ומדיניות פועל בתוך המכון הישראלי לדמוקרטיה.

188 סוציולוגים, ובהם אפרים יער, מדווחים כי בשנים האחרונות הם מעדיפים להפריד בסקרי עמדות בין שתי קטגוריות של מסורתיים: האחת – "מסורתיים קרובים לדת"; והשנייה – "מסורתיים קרובים לחילונים". לטענת יער, הקבוצה המגדירה את עצמה כקרובה לחילוניות ממוקמת בתחומי מעמד הביניים.

מגמות אלו משפיעות על תשתית הקיום החברתי והתרבותי של מזרחים ניידים בפריפריה ובמרכז לא פחות משהן משפיעות על מניפת גיוס המצטרפים החדשים לתנועת התשובה החרדית-מזרחית. מערכת החינוך המשופרת, הנגישות של ההשכלה הגבוהה והגדלת העוצמה הפוליטית של מעמד הביניים המזרחי – כל אלה הם גורמים חשובים בכלימת הכריזמה של החרדיות המזרחית ובהצבת חלופות חברתיות ותרבותיות לבשורה המקומית והפוליטית שהיא הביאה עימה בעידן השיא שלה בשנות השמונים והתשעים של המאה הקודמת. אל מול ה"כולל" עומדת מעתה חלופה חדשה – המכללה האקדמית.

נסכם סעיף זה: שלוש התמורות הללו – ההתארגנות החילונית, התעוררות הציונות הדתית והפריצה של מעמד הביניים המזרחי – כולן מציבות אתגר פוליטי, אידיאולוגי וחברתי לאקטיביזם החרדי-מזרחי. לכאורה יש בכל זה כדי ללכד את שורותיה של החרדיות המזרחית, אך במציאות קרה בדיוק ההפך, שכן בצד הלחצים מבחוץ התרחבו הסדקים מבית. חזרתו של אריה דרעי להנהגת ש"ס, אם כן, אינה "חזרתו של בן אובד" או "השבת פיקדון לבעליו", כפי שהדברים מוצגים בפי תומכיו, אלא קריאה נואשת-משהו של הנהגה וציבור לנוכח המציאות המשתנה, הנוגסת בעיילות רבה מאוד בכוחו של האקטיביזם החרדי-מזרחי.

טדקים ומערכת הבחירות הכללית 2013

סדרת מבחנים עומדת לפני דרעי עם (ה)חזרתו להנהגת ש"ס. הראשון – מבחן הציות: דרעי נדרש לציית מחדש לסמכות שהרחיקה אותו,

שלא בצדק לדעתו ולדעת פעילים רבים, מהגה ההנהגה ואף לשתף פעולה, כשווה בין שווים, עם מי שמנקודת מבטו היו מעורבים בהרחקתו וכמידה רבה חבים לו את יוקרתם ומעמדם בשנות היעדרותו. תהליך החזרתו נבנה כתהליך הֶכְשֵׁר מדורג. כדי שלא לפגוע בכבודו של מי שהיה ראש הרשימה יותר מעשור, אלי ישי, הוחלט כי ש"ס תתמודד בבחירות עם מנהיגות פוליטית תלת-ראשית: אריה דרעי, אלי ישי ומי שהיה אז שר השיכון מטעמה, אריאל אטיאס. ההחלטה גזרה עמימות על שאלת המנהיג הפוליטי המוביל. הרב עובדיה פעל כמי שאינו רוצה להכריע בין ישי, שנתפס בעיניו כנאמן, ובין דרעי, שנראה כעצמאי מדי.

המבחן השני הוא מבחן ההישגים: דרעי נדרש לממש את ההבטחה הגלומה בשמו, כפי שהוצגה במרוצת שנות היעדרותו וכפי שהוצגה למועצת החכמים; הוא נדרש להראות כי האריה עודנו שואג וכי הוא עדיין מסוגל למשוך חזרה את הקהל הגדול והרבגוני שתמך בש"ס בבחירות 1999. משמעותו של האתגר השלישי היא מרחיקת לכת למפלגה – מותו של האב המייסד, הרב עובדיה.

ואולם המבחן המיידני של דרעי עם חזרתו לש"ס, עשרה חודשים לפני מות הרב עובדיה, היה ניהול מערכת הבחירות הכללית של 2013. הטרויקה של ש"ס באותה עת – דרעי-ישי-אטיאס – אכן הצליחה להתרכז בניהול מסע הבחירות, אך הורגשה בה ככרות שנבעה מהמתח בין שלושת האישים.¹⁸⁹ המתח התבטא בין השאר בזהירות היתרה שהם הפגינו כלפי חוץ האחד בכבודו של האחר ובחדשנות הרבה ששרתה בפועל, בעיקר בין דרעי לישי. לעניין זה נוספה עוד בעיה: מגמות המרד מבית בעקבות עלייתן של שתי רשימות מתחרות בראשות מנהיגים מוכרים וקשר בלתי אמצעי גם עם הציבור החרדי-מזרחי וגם עם הציבור הכללי: מפלגת "עם שלם" בראשות חבר הכנסת לשעבר מטעם ש"ס הרב חיים אמסלם ורשימת "כוח להשפיע" בראשות המחזיר בתשובה הכריזמטי אמנון יצחק.

כבר בעבר, בימי ההנהגה של דרעי טרם הרשעתו בפלילים, היו מי שיצאו מתוך ש"ס נגדה. ב-1988 פרש הרב יעקב יוסף מהסיעה. הפרישה לא התפתחה לכדי התמודדות מול המפלגה אבל היא לא הייתה רחוקה מכך; ב-1992 התמודד ראש הסיעה הראשון, הרב יצחק פרץ, במסגרת מפלגה ליטאית-מזרחית; וב-1996 עמד חבר הכנסת לשעבר מטעם ש"ס, הרב יוסף עזרן, בראש מפלגה חרדית-מזרחית חדשה. הפרישה מהמפלגה וההתמודדות מולה נמשכה גם בתקופתו של אלי ישי. ב-2003 ביקש לעשות כן חבר הכנסת מטעם המפלגה הרב אריה גמליאל במסגרת רשימה שנקראה אהבת ישראל. גמליאל פרש מש"ס עוד לפני הבחירות, ואת הרשימה הנהיג יוסי כדורי, נכדו של הרב יצחק כדורי, שבמשך קרוב לעשור שלם כיכב במסעי הבחירות הגדולים של המפלגה וברכתו וקמעותיו היו שם נרדף בשיח הציבורי לעבודה הפוליטית של ש"ס.¹⁹⁰ אף על פי

189 כהן, 2012.

190 ראו רם, 1996; פישר, 2004.

כן רוב ההתארגנויות הללו לא אימו על ש"ס. בערב בחירות 2013 נראה היה כי הדברים מעט שונים.

הרב אמסלם, חבר כנסת מטעם ש"ס, הורחק מש"ס בהוראת המנהיגות הרוחנית לאחר שהתעמת עימה בפומבי. סיעת היחיד שלו נהפכה לאופוזיציה קולנית לרשימת ש"ס, בעיקר בעניין הכפיפות של ש"ס לחרדים האשכנזים. לראיה הביא אמסלם את סוגיית הגיור ואת הקבלה של דפוס האפליה המתמשך של תלמידות מזרחיות במוסדות חרדיים. אמסלם גם ביקר את מה שתיאר כפער שתרמה לו ש"ס בין הרתיות המזרחית המתונה והמחוברת לעולם המעשה, "הספרדיות האותנטית" כהגדרתו, ובין הטמעת הדפוס של חברת לומדים ותרבות ההחמרה הרתית של המנהיגות הרוחנית, זו שהייתה מזוהה עם "הספרדיות של ש"ס".¹⁹¹ הרב אמסלם בנה את עיקר מסע ההסברה שלו סביב עקרונות אידיאולוגיים, שהיה להם מקום חשוב בשיח הציבורי, ובעיקר הביקורת על האי-שוויון בנטל הגיוס לצבא. הוא לא הסתפק בסיסמאות קליטות אלא פירט את טיעוניו במודעות ובחיבורים נגד הפוליטיקאים החרדים, בפרט נגד המנהיגות של ש"ס.

סיפורו של הרב אמנון יצחק שונה במעט. יצחק, בעצמו חוזר בתשובה, הוא מהבולטים שבמחזירים בתשובה בישראל.¹⁹² ניסיונותיו בשנים האחרונות לחזק את השפעת הארגון שהקים ("שופר") מיושמים במסר הטהרני שהוא החל לדבוק בו ביתר שאת בפעילות ההחזרה בתשובה שלו.¹⁹³ המסר התקבל בקור אצל

191 לתמצית המסר הזה ראו למשל בעיתון שיצא לאור בינואר 2013 מטעם מפלגת עם שלם - בלב שלם: הדברים לאשורם.

192 שרעבי, 2004.

193 זה למעלה מעשר שנים שיצחק פועל נגד זמרים שומרי מצוות ומסורת, בעיקר חוזרים בתשובה לשעבר או מתחזקים בהווה, שלטענתו אינם מקפידים על הפרדה בין נשים לגברים בהופעותיהם. יצחק נזעק שוב ושוב על ה"פריצת" בהופעות הללו ועל חוסר הצניעות המלווה אותן. את מקומם של טקסי ההחזרה בתשובה שנהג ללוות בהם את הרצאותיו-מופעיו בשנות התשעים חופסים עתה טקסי היטהרות כמו גריסת תקליטורים פומבית של זמרים שנהגים להופיע לפני קהל מעורב מגדרית או ניתוח עשרות מכשירי טלוויזיה מול בניין הטלוויזיה הישראלית בירושלים. באחד מטקסי ההיטהרות הללו הלקה זמר חרדי מזרחי את עצמו, מרצונו, והתוודה לפני קהל המונים כי בהופעותיו לא שמר מספיק על הפרדה בין נשים לגברים וכעת הוא מבקש לחזור בתשובה. ראו "טקס הלקאת מלקות לזמר ארז יחיאל", יוטיוב, 26.8.2010.

המנהיגות הרוחנית החרדית. הללו מסכימים לראות בו גייס מוכשר, אך לא שומר סף. ניסיונותיו לקבל תמיכה בפעולותיו ממנהיגי הזרם הליטאי, הרב אהרון לייב שטיינמן, התקבלו גם הם בתגובה עמומה, וניסיונותיו להגיע אל הרב עובדיה יוסף נענו בשלילה. כמו אמסלם גם יצחק לא היסס להאשים את עסקני ש"ס וטען כנגדם כי הבית הפרטי של מנהיגה הרוחני של ש"ס נשלט בידי חבורה קטנה ואינטרסנטית; כמו אמסלם גם הוא הקים רשימה כדי להציע במקומה אלטרנטיבה פוליטית הקרובה להבנתו לסגנון הדתי הנינוח, המתון והסולדירי (לאומי) של הדתיות המזרחית. סדר היום של המפלגה החדשה, "כוח להשפיע", היה אמור להתחרות חזיתית בזה של ש"ס – תמיכה בעניים והורדת יוקר המחיה.¹⁹⁴

במהלך מערכת הבחירות התחוויר כי לאמסלם אין תמיכה של ממש בקרב החרדים, ויצחק בכלל התברר כתעלומה. יצחק הגיע מתוך תעשיית ההחזרה בתשובה. ציבור שומעיו הוא הציבור שעליו בנתה ש"ס את יציבותה האלקטורלית ואת הדימוי האקטיביסטי שלה, כלומר חוזרים בתשובה ומתחזקים.¹⁹⁵ אם בעבר דיברה מכונת התעמולה של יצחק על עשרות אלפי חוזרים בתשובה שישנו את המאזן הדמוגרפי של ישראל, יצחק דיבר עתה על עשרות אלפי חוזרים בתשובה נאמנים למי שהראה להם את דרך האמת ומי שהם רואים בו מדריך רוחני – הוא עצמו. מכונת התעמולה של יצחק, שידעה בעבר להרוץ מסרים של דה-לגיטימציה כנגד ש"ס, עמדה הפעם מול המפלגה עצמה, נכונה לקדם כל סימן של דה-לגיטימציה מצד ש"ס כנגד יצחק.¹⁹⁶ בינתיים היו יצחק וביקורתו על ש"ס לסיפור תקשורתי ונהנו מתהודה גדולה בציבוריות הישראלית.¹⁹⁷ בשנות השמונים והתשעים היה יצחק בשר מבשרה של התרבות הדתית המזרחית החדשה, שהייתה התשתית שש"ס נשענה עליה. עתה חיזקה הלוחמה הפסיכולוגית שנקט את החרדה של פעילי המפלגה לנוכח הצהרותיו הפומביות, שעליהן חזר ושוב, שהוא מחזיק בסקרים סודיים על כוחו בפועל. המערכת הפוליטית הישראלית רגילה ברשימות מפתיעות. ש"ס הייתה כזו בבחירות 1999; מפלגת הגמלאים הייתה כזו בבחירות

194 ליאור, 2013.

195 Lehmann and Siebezner, 2006

196 Leon, 2011

197 "אמנון נגד אמנון", nana10, 2.1.2013.

הכלליות של 2003; לקראת בחירות 2013 ניסה אמנון יצחק להציג את מפלגתו החדשה ככזו.

ש"ס הפעילה כוח רב נגד אמסלם ויצחק. פעיליה רדפו את אמסלם בכנסים המקומיים שיזם בקריאות קשות, ובכללן הקריאה "בוגד", ועותקים מספריו הועלו באש בידי אלמונים. אמסלם, שראה בעצמו מייצגה של משפחת המקובלים אבוחצירא בקרב תומכי ש"ס, מצא את עצמו מתמודד עם מכתב גלוי מטעם הרב דוד אבוחצירא הקורא להצביע רק לש"ס.¹⁹⁸ יצחק קיבל יחס דומה: כינוסיו פוזרו באלימות קשה בידי תומכי ש"ס; מודעות החרמה ונידוי הופצו כנגדו בריכוזים החרדיים; ומעל הכול בלטה תלונתו הפומבית של הרב עובדיה, שבוע ימים לפני הבחירות, שיצחק רודף אותו ואת משפחתו.¹⁹⁹ בקלטת שפרסמה ש"ס נראה הרב עובדיה אומר למצלמה על יצחק: "אין לו יראת שמים! כל מה שהוא עושה – בשביל כבוד שלו! אני מצטער מאוד ממנו, וכל מי שיתמוך בו אני לא מוחל לו, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא".

ש"ס יצאה במסע דה-לגיטימציה תקיף נגד מי שנתפסו כמורדים בה. אירוע מוחי קל שלקה בו הרב עובדיה סמוך לבחירות הוסבר על ידי הפעילים כתוצאה של צערו על היוצאים נגד ש"ס מבית. ש"ס, הזכירו העסקנים לציבור הבוחרים הקבוע, אינה סתם עוד מפלגה – היא מפעל חיים של האדם הנערץ ביותר עליהם, הרב עובדיה יוסף; ערעור על ש"ס הוא כערעור על סמכותו. בשכונות המגורים של תומכי ש"ס נתלו מודעות המתארות את הרב עובדיה בוכה על אדישות הבוחרים. "קמתי ב-3:00 לפנות בוקר לבדוק שהכול בסדר", צוטט בנו משה באחת המודעות, "ואני רואה את אבא מתפלל, בוכה ומבקש מה': אל תיתן לשונאי ישראל לעקור את מה שעשיתי כל חיי".²⁰⁰ בפתח העיר החרדית בני ברק הוצב שלט ענק ועליו דיוקנו של הרב עובדיה. נכתב בו: "אוהבים את הקב"ה, מצביעים למרן שליח השם".

בעבר הופנו רוב מסעי הבחירות הפוליטיים של ש"ס כלפי חוץ והציגו את המפלגה ככוח שמתמודד מול כוחות חיצוניים גדולים וחזקים; הפעם הופנה

198 מודעת רחוב "קריאת קודש מהמקובל רבי דוד אבוחצירא".

199 בנדט, 2013.

200 מתוך מודעת רחוב "מרן בוכה ואתה ישן?".

מסע הבחירות פנימה. בעבר נתפסו הגורמים המורדים כשמרנים המפריעים למהלך המהפכני הגדול; הפעם הם נתפסו כגורמים חתרנים המפריעים לשמירה על הסמכות הגדולה. הגישה החדשה הזאת של ש"ס מלמדת כי אנשיה הבינו שמפלגתם כבר מזמן לא מתרחבת וגדלה ולכן נכון יהיה מצידם לרכז את רוב מאמציהם בשמירת הקיים.

האם ש"ס אכן ראתה ברבנים אמסלם ויצחק איום אמיתי? האם זיהתה בהם גורם מתחרה של ממש? במהלך מערכת הבחירות נראה היה כי שתי המתחרות משמשות את ש"ס לצורך ליכוד השורות, אלא שההתמודדות עימן נצרכה בש"ס, גם בדיעבד, כפגיעה של ממש הן בקולות הפוטנציאליים שאבדו והן בפגיעה בלגיטימציה שלה ושל רבניה. בשיחות פרטיות איתו, גם זמן רב אחרי הבחירות, חוזר דרעי ומזכיר את אמסלם ואת יצחק כמי שגרמו נזק ממשי למפלגה באותה מערכת בחירות.

ספירת הקולות בתום מערכת הבחירות של 2013 הראתה הישג מוגבל של ש"ס. המפלגה הצליחה להגדיל את מספר התומכים המוחלט שלה לעומת הבחירות הקודמות, אך במערכת הבחירות היחסית, שבה שיעורי ההצבעה באזורים שתמכו במפלגות מרכז-שמאל היו גבוהים, לא בא הדבר לידי ביטוי; מספר הנציגים של ש"ס נותר 11. מוגבלות ההישג של ש"ס בלטה כעבור שבועות אחדים כאשר שוב, בתוך פחות מעשור, היא הורחקה מן השותפות בקואליציה. מספר המנדטים שהיא קיבלה לא שכנע את הליכוד בראשות בנימין נתניהו בנחיצותה. הוא העדיף שותפות עם מפלגות מעמד הביניים – יש עתיד, שסדר היום שלה חילוני, והבית היהודי, שסדר היום שלה ציוני-דת-לאומי. ש"ס נותרה בחוץ בפעם השנייה בעשור אחד. אבל שלא כמו בפעם הראשונה, הפעם היה דרעי שותף להנהגתה.

מבחן נוסף של דרעי היה במערכה הסוערת על זהותו של הראשון לציון, הרב הראשי הספרדי למדינת ישראל. במהלך שנת 2013, אחרי

קדע במערכה על בחירות הרב הראשי הספרדי

הבחירות והקמת הממשלה החדשה, הגיעה לסיומה הרשמי תקופת הכהונה של הראשון לציון הרב שלמה משה עמאר ושל הרב הראשי האשכנזי יונה מצגר. היה ידוע לכול כי איוש תפקיד הראשון לציון משמש יותר ממבחן כוח למפלגה

החרדית-מזרחית, שכן המשמעות הייתה גם קביעת ציון דרך לעתיד ההנהגה הרוחנית של החרדיות המזרחית. הרב עמאר היה אז בשיא כוחו הציבורי: רב ראשי ספרדי מוערך מאוד, מקורב לחוגים החרדיים והדתיים-לאומיים ונחשב בחוגים החרדיים-מזרחיים הקרובים למפלגת ש"ס נאמנו-ממשיכו של הרב עובדיה בפסיקה ובהנהגה הממלכתית, ואולי אף הפוליטית. המוניטין שלו כאיש הלכה יחד עם יכולתו לחבר בין קווי התפר, בעיקר בין הקבוצות החרדיות-לאומיות בציונות הדתית לבין הקבוצות החרדיות-מזרחיות הסרות למרותה של ש"ס, הפכו את עמאר לאישיות רבנית ופוליטית חשובה ביותר.

הרב עמאר לא הסתיר את רצונו להמשיך בתפקיד הראשון לציון, אך רצונו זה נתקל בבעיית חקיקה שש"ס לא יכלה, או לא רצתה, להתגבר עליה. סיבה מרכזית להימנעותה של ש"ס מניסיון התגברות על המכשול החקיקתי הייתה שהרב עובדיה ביכר להעמיד כמועמד לתפקיד את אחד מבניו. תחילה הוא ייעד לתפקיד את בנו אברהם, רבה של העיר חולון, אך חשד בפלילים שנגע בו על רקע האשמות בדבר ניצול תפקידו לקידום עסקי הכשרות של אחיו משה (חשד שהבשיל לבסוף, באפריל 2017, להרשעתו של אברהם יוסף בהפרת אמונים) מנע זאת. היות שכך בחר הרב עובדיה לקדם למשרה הרמה את בנו יצחק, שעד אז סומן בידי אביו לתפקיד רבני אחר, רבה הראשי של ירושלים. הרב אברהם היה מוכר יותר בחברה הדתית בזכות היותו רבה של העיר חולון והודות להופעותיו הרבות והרהוטות בתקשורת; הרב יצחק לעומתו היה בגדר תעלומה, שכן רוב השנים היה תלמיד חכם הספון בבית המדרש והמשמש את אביו בהפצת שיטתו ההלכית.

ואולם למרות כל האמור כאן, תשומת הלב הציבורית הייתה נתונה באותה העת בעיקר למאבק על משרת הרב הראשי האשכנזי. לכאורה המאבק היה בין הכוחות החרדיים לבין הכוחות הדתיים-לאומיים, אך למעשה הוא חצה את המחנות הללו, שנחלקו לשמרנים ולליברלים. סביב הרב דוד סתיו, היושב ראש של ארגון רבני צהר, התאגדו כמעט כל המפלגות היהודיות הלא-חרדיות, ובשלב מאוחר יחסית של ההתמודדות הצטרפה לתומכיו גם מפלגת הבית היהודי הדתית-לאומית. הרב סתיו התייצב למרוץ עם תוכנית לשיקום הרבנות הראשית. עמד מאחוריו מנגנון חזק של מימון ויחסי ציבור, והוא נתפס בעיני תומכיו כמי שיציע את הרבנות הראשית אל המאה העשרים ואחת. כל מי שלא תמך בו – ובכללם הרבנים והמפלגות החרדיות וכן חוגי הרבנים החרדיים-לאומיים – ביקשו לראות

רבנים אחרים בתפקיד ועמלו במרץ כדי לסכל את בחירתו של הרב סתיו. רובם התאגדו סביב הרב דוד לאו, רבה של העיר מודיעין ובנו של הרב הראשי לשעבר ישראל מאיר לאו, מן הרבנים המוכרים ביותר בציבור הישראלי הרחב. דוד לאו נראה כבעל הסיכויים הגבוהים ביותר לנצח, מה גם ששמועות הילכו שראש הממשלה בנימין נתניהו ובני ביתו תומכים בו. אחרים העמידו לבחירה את הרב יעקב שפירא, ראש ישיבת מרכז הרב ודמות בולטת בחוגים החרדיים-לאומיים בציונות הדתית. הקרב בזירה האשכנזית היה בעצם הקרב האידיאולוגי – בה"א הידיעה – על פניה של הרבנות הראשית.

ככל שקרב מועד ההכרעה של בחירת הרבנים הראשיים התברר כי גם בזירה של בחירת הראשון לציון מדובר במאבק עז יצרים ומסועף, עמוס מטען פוליטי וחברתי כבד. בשלבים הראשונים דחפו גורמים במפלגת הבית היהודי לקידום המועמדות למשרת הראשון לציון את מועמדותו של רב העיר צפת, הרב שמואל אליהו, בנו של הרב הספרדי הראשי המנוח הרב מרדכי אליהו. פעילותם זו גרמה לפיזור הכוח ויצרה בלבול במפלגה הדתית-לאומית; אפשר שהיא אפילו הביאה לתבוסתה בסופו של דבר. ברם הדרמה הגדולה התרחשה סביב הרב עמאר, שהוא ואנשיו עשו מאמצים אדירים לזכותו בקדנציה נוספת. וכך נרקמה לה עסקה פוליטית בין תומכיו לבין אנשי הבית היהודי, ובמסגרתה נקבע כי בתמורה לתיקון חקיקה שיאפשר לו את הקדנציה השנייה כרב ספרדי-חרדי יובטח מינויו של הרב סתיו כרב אשכנזי-ציוני. אך מרגע שאפסו הסיכויים להגיע לעסקה פוליטית מעין זו, בין היתר משום שש"ס לא הייתה מעוניינת לקדמה, החל הרב עמאר לקדם כיורשו בתפקיד הרב הספרדי את מקורבו, הדיין הספרדי הרב ציון בוארון, שהיה אלמוני לחלוטין בציבור הרחב, אם כי מוכר בקרב חוגי בני התורה החרדיים-מזרחיים וחוג הנאמנים מקרב יוצאי לוב. השינוי בתמיכתו של הרב עמאר יצר שסע עמוק באליטה החרדית-מזרחית הקרובה לש"ס. ההבנה שהרב עמאר חותר נגד רצונו המפורש של הרב עובדיה הביאה לקרע קשה עימו ועם משפחתו, משפחת יוסף. מי שסומן במשך שנים כבן טיפוחיו של הרב עובדיה הפך באחת לאויב בשל מרידתו הגלויה בסמכות הרוחנית העליונה, לפחות מנקודת מבטה של משפחת יוסף.

הרב עובדיה הטיל בחודשים האחרונים לחייו את מלוא כובד משקלו על בחירת בנו יצחק למשרת הרב הרב הראשי הספרדי, וכך עשו גם אריה דרעי

ואנשי ש"ס. בסופו של דבר הם אכן הצליחו להביא לבחירת הרב יצחק יוסף הבן. לצידו נבחר למשרת הרב הראשי האשכנזי הרב דוד לאו, בבחירות שהיו לניצחון חרדי מובהק נגד הגוש הלא-חרדי ובראשו הבית היהודי. מצד אחד – דרעי הצליח; מצד שני – שוב נקראה לדגל דמותו הסמכותית, האפיפיורית-משהו, של הרב עובדיה כדי להביא את התהליך לסופו הרצוי. עוד התברר שהמערכה המסוימת הזאת קבעה לא רק את עתודת ההנהגה הרוחנית של ש"ס אלא גם את זהות האופוזיציה הסמכותית להנהגה זו.

מייד אחרי ראש השנה תשע"ד (2013) נערך בירושלים, בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי שברובע היהודי, טקס ההכתרה של הראשון לציון החדש, הרב הראשי הספרדי יצחק יוסף. במעמד המסורתי, עוד מימי ועד העדה הספרדית בימי העות'מאנים, מתעטף הרב הנבחר בפעם הראשונה בגלימתו וחובש לראשו את מצנפת הראשון לציון. על פי כללי הטקס מי שמכתירו ומלבישו בגלימה הוא הראשון לציון היוצא, אלא שהפעם, בשל הנסיבות הסוערות, נבצר מהמסורת להתקיים. הרב שלמה עמאר, שהוא גם מחותנו של הרב הנבחר, לא הוזמן לטקס והיה לפיכך האדם הבולט ביותר בהיעדרו. אבל מי שכן הגיע להכתרה היה הרב עובדיה יוסף. שבועות ספורים לפני מותו, במצב בריאותי ירוד, הוא בא לבית הכנסת ברובע היהודי והעניק לבנו את הגושפנקה כממשיך הדרך. זמן קצר לאחר מכן אושפז הרב עובדיה בפעם האחרונה. שוב לא עמד על רגליו. מראה הרב המכתיר את בנו קיבל משמעות אדירה.

הפטדים במערכת הבחירות המקומיות 2013

המבחן הפוליטי השלישי של דרעי התחולל שבועיים לאחר מותו של הרב עובדיה יוסף, בבחירות המקומיות באוקטובר 2013. בחישוב

ארצי מתברר כי ש"ס הגדילה את מספר הנציגים שלה במועצות הערים, אבל בשתיים מתוך שלוש ההתמודדויות החשובות ביותר מבחינתה היא נכשלה כישלון חרד-משמעי ודרמטי: בירושלים, מול ניר ברקת, בקרב על כיסא ראש העיר, למרות מהלך פוליטי מסועף שדרעי היה ממוביליו לקידום בחירתו של רואה החשבון משה ליאון, ראש החברה הכלכלית לשעבר של העיר, כמועמד

מוסכם של כל מפלגות הימין והחרדים;²⁰¹ ובאלעד, העיר החרדית הצעירה. כאן נחלה ש"ס מפלה צורבת אף יותר.

באלעד רוב התושבים חרדים-מזרחים ורבים מהם נאמנים של ש"ס. והינה, ש"ס הודחה שם מהשלטון בידי מועמד אגודת ישראל החסידית, ישראל פרוש, לאחר שהחזיקה בראשות העיר מאז הקמתה. רק בבית שמש הצליחה המפלגה לשמור על מי שלקחה תחת חסותה; ראש העיר משה אבוטבול קיבל אמון מחודש מהציבור. בית שמש לא סומנה על ידי ש"ס כעיר החשובה לה ביותר ומשה אבוטבול לא נחשב מקורב במיוחד לש"ס הרשמית, ובכל זאת המאבק בה נצבע מהר מאוד בצבעים אידיאולוגיים. הללו העידו על השסע הדתי ההולך ונפער בין הציבור החרדי-מזרחי תומך ש"ס לבין המועמד המזרחי המסורתי, איש מעמד הביניים, אלי כהן.

גם באלעד וגם בירושלים גייסה ש"ס למערכה את זכרו הטרי של הרב עובדיה יוסף, ובשתייהן מילא תפקיד מרכזי הגורם העדתי. אשר לירושלים, למשל – דרעי הכריז בריאיון לאתר וואלה! (16 באוקטובר 2013) כך:

יש ניר ברקת, שתומכים בו כל המפלגות החילוניות, כל השמאל – יאיר לפיד, מרצ, שלי יחימוביץ – ויש משה ליאון, יהודי שומר תורה ומצוות, שמחנך את בניו בשיבות, בן של הציונות הדתית וגם בן עדות המזרח. ובשבילי כל זה יתרונות, וכל החרדים תומכים בו, ואנחנו תומכים בו, ואנחנו מקווים שגם הציבור הספרדי המסורתי בירושלים, שהוא אוהב מסורת והוא ציבור ספרדי, גם יתמכו בו.

באלעד המפלה הייתה כפולה ומכופלת; המפלגה הפסידה בעיר שרוב תושביה מזרחים ושמועמד ש"ס בה קיבל את ברכתו של הרב עובדיה. בעצרת מרכזית של ש"ס ערב הבחירות התייצבו בכירי הרבנים הספרדים והיושב ראש דרעי ובפיהם מסרים עדתיים ברורים נגד המשפחה של המועמד לראשות העיר, משפחת פרוש:

201 גילוי נאות: נסים ליאון, אחד משני הכותבים של חיבור זה, הוא אחיו של משה ליאון.

מה הטענה שלהם שלא רוצים מועמד ספרדי לעיר אלעד? הם אומרים שהמצב של העיר לא טוב, ולכן הם הגיעו למסקנה שרק אם יעמוד אשכנזי הוא ישדרג את המעמד של העיר. ספרדי לא יכול לשדרג את המעמד של העיר?

בבחירות באלעד הביא עימו דרעי אל המערכה את כל כישוריו וקשריו הפוליטיים. הוא ארגן כנס רבנים ענק וחזר שוב ושוב על ההצהרה שהרב עובדיה נתן לפני מותו את ברכתו למועמדה המקומי של ש"ס, צוריאל קריספל. בהקשר זה נעיר כי משה ליאון, המועמד בירושלים, לא הספיק לקבל ברכה.

ההפסד באלעד היה מעין נורה אדומה מהבהבת על חולייה של ש"ס במציאות שלאחר הרב עובדיה. ראשית בלטה העובדה שהקריאה להצביע למען זכרו של הרב עובדיה לא תמיד נענית. שנית בלטה חוסר הארגון בתוך המפלגה וחוסר היכרותו של דרעי את מה שהיה בעבר מרכז כוחו – ה"שטח" ודרכי ההתחברות אליו. באלעד יצא לאור הפירוד הפנימי. מועמד אגודת ישראל החסידית-אשכנזית זכה בעיר לאחר שהצליח לגבש סביבו את כל הקהילות האשכנזיות ולאחר שאסף תמיכה גם מכמה קהילות ספרדיות קטנות, שפוררו את האחדות המזרחית סביב ש"ס. בירושלים העלו הבחירות סימן שאלה על היכולות הפוליטיות הידועות של דרעי מן העבר; המהלך הפוליטי המורכב שהוא קידם כשל. אריה דרעי אכן חזר לפוליטיקה ולש"ס, אך יכולותיו הפוליטיות, שנים אחרי שנעדר מהמפלגה, נדמו כרופסות ומנותקות מן ההווה של ש"ס.

שבו במערכת הבחירות הכללית 2015

מבחנו הרביעי של דרעי, אולי המובהק והמדיד מכולם, היה הבחירות הכלליות בינואר 2015. במוצאי יום הבחירות, אחרי פרסום המדגמים,

הוא פתח את נאומו על הבימה במרכז הקונגרסים בירושלים בזו הלשון: "זה היום עשה ה' נגילה ונשמחה בו. יש מרן אחד, תורה אחת, מועצת חכמים אחת, וש"ס אחת". בדבריו אלו נתן יו"ר ש"ס אות להתפרקות המתח בקהל. מאות הפעילים שהתכנסו במרכז הקונגרסים וכבר הספיקו לצפות בתוצאות המדגמים של שלושת ערוצי הטלוויזיה הגיבו בקריאות שמחה: "אריה! אריה! אריה!". דבריו של דרעי נשמעו כפתיח לנאום ניצחון, ובמובן מסוים, צר, אומנם היה זה נאום ניצחון,

אבל השורה התחתונה הקודרת כבר הייתה ידועה לנואם באותה שעה של מוצאי יום הבחירות, וגם הייתה ידועה לקהל. ש"ס איבדה במערכת הבחירות לכנסת ה-20 ארבעה מתוך 11 המנדטים שהיו לה בכנסת היוצאת – כ-36% מכוחה. בשורת הפתיחה של הנאום כבר נרמזה התשובה לשאלה המתבקשת – מה בדיוק חוגגים לנוכח התוצאות הקודרות? למרות הכישלון החלקי של ש"ס חגג דרעי את כישלונה המלא של מפלגת "יחד – העם איתנו" בראשות אלי ישי, שלפני הבחירות נחשבה האיום הגדול ביותר על ש"ס.

מערכת הבחירות הכללית של 2015 חשפה את השבר בלב הציבור החרדי-מזרחי והאיצה כמה מתהליכי הפירוד. הבחירות התנהלו בצילו של פילוג גדול בש"ס ובציבור המזרחי שומר המסורת. על קולותיהם של מצביעי ש"ס הלא-חרדים התחרתה המפלגה החדשה "יחד", שאותה הקים אלי ישי, מי שעמד בראש סיעת ש"ס למעלה מעשור. ישי עזב את ש"ס בכעס לאחר שהאשים את היושב ראש החדש-ישי, אריה דרעי, בהצרת צעדיו ובטיהור המפלגה ממי שהיו מזוהים עימו. עמדותיו הימניות-לאומניות של ישי תרמו לעיצובה של חלופה מפלגתית חרדית-מזרחית חדשה, וזו קרצה לקהל הבוחרים הניצי של ש"ס.²⁰² חיזוק רוחני למהלך מצא ישי אצל מי שנחשב שנים ארוכות לפטרונו בש"ס, הרב מאיר מאזוז. לבסוף הושלם סימונה האידיאולוגי של המפלגה החדשה עם חברתו של ישי לחוגים של יוצאי מפלגת כך, שהתמודדו בבחירות 2013 תחת השם "עוצמה לישראל" ובבחירות 2015 תחת השם "עוצמה יהודית". החבירה אליהם עתה הוסברה כחשש מאיבוד קולות.

מפלגתו של ישי, שלפי דעתו של דרעי יצרה את המשבר הקשה בתולדותיה של ש"ס, גרפה בסופו של דבר 125,158 קולות (כ-3% מהקולות הכשרים), שיעור שהיה יכול להסביר, חלקית, את הירידה בכוחה של ש"ס לעומת בחירות 2013. ואולם מפלגתו של ישי גם כרסמה בכוחן של מפלגות ימין מובהקות. הבית היהודי, למשל, ירדה מ-345,985 קולות בבחירות 2013 (כ-9%) ל-283,910 קולות בבחירות 2015 (קצת פחות מ-7%). "יחד" גם קיבלה את מספר הקולות הלא מבוטל שניתנו לעוצמה לישראל בבחירות 2013 – 66,775 (קצת פחות מ-2% מהקולות הכשרים), ובכל זאת לא עברה את אחוז החסימה. לכל זה נוסף

הפיצול המתמשך בקולותיה של ש"ס בעקבות ההתרסה כנגדה של רשימת "כוח להשפיע" של המחזיר בתשובה הרב אמנון יצחק, שרשימתו התמודדה שוב, ושוב לא עברה את אחוז החסימה אבל גרעה מש"ס כמה אלפי קולות. דרעי הגג כמובן את הבלעדיות הספרדית של ש"ס, את העובדה שכעת – עם היעלמותה, הזמנית לפחות, של "יחד" המרדנית – שוב "יש מרן אחד, תורה אחת, מועצת חכמים אחת, וש"ס אחת". ולכן הוא גם אמר באותו נאום:

עשינו מאמצים גדולים מאוד כדי לשמור על האחדות בתוכנו. הסכמנו לוותר על הרבה מאוד דברים בשנה-שנתיים האחרונות אבל לצערי הרב "אני שלום אדבר המה למלחמה", ואני מודה היום לבורא עולם למרות הקשיים הגדולים שעברנו, למרות כל רגעי השבירה שעברנו, אני מודה לבורא עולם שעשה לנו בירור, בירור עמוק, אבל השאיר אותנו ברוך השם עם סולת נקייה, ומכאן ואילך הדרך ברורה.

הפעם הפנה הקהל את הקריאות הקצובות לעבר מי שלא נכה באולם, היושב ראש של "יחד", אלי ישי. "הוא בוגד! הוא בוגד! הוא בוגד!" קראו.

את מסע הבחירות של ש"ס ב-2015 הובילו אנשי מקצוע מתחום הפרסום הפוליטי, ולא בפעם הראשונה. עשור שלם, ואולי מעט יותר, נעזרה ש"ס במומחי פרסום מקצועיים שלא באו מהטריטוריה הטבעית של ש"ס. כדי להצליח במה שהוטל עליהם לבצע הם קיבלו מאנשי ש"ס נתונים גולמיים, מספריים ואחרים, והפכו אותם לתוכנית פוליטית מסודרת. גם בצעד המקצועי הזה שיזמה ש"ס היה משהו מהתפוגגות קסם המהפכה. מרחב הבחורים האניגמטי של ש"ס פוענח על ידי הפעילים עצמם, בעזרת יחצ"נים חיצוניים. הפוליטיקאים הבכירים של ש"ס לא הסתפקו בתחושות מהשטח; הם נדרשו לכלים מדויקים יותר, "מדעיים".

וכך, בבחירות 2015 גזרו המומחים שני מרחבי מטרה לתעמולה של ש"ס. אחד היה מרחב עבודה חרדי, ובו הוצגה ש"ס ככתובת האותנטית והיחידה של החרדים-המזרחים נאמני דרכו של הרב עובדיה. למרחב זה יועדו סיסמאות בנוסח "ממשיכים בדרכו" ו"מקיימים את צוואתו של מרן – מצביעים ש"ס". במרחב החרדי, ובמידת מה גם המסורתית, הייתה דמותו של הרב עובדיה מקור להוראה, לצוואה, למורשת. הדברים ניבטו לציבור מעל מודעות תעמולה שזעקו

מקיר: "בקשתו האחרונה: ש"ס, קיימו את צוואתי!", ו"אבא מסתכל מלמעלה", עם דיוקנו של הרב עובדיה. גלימתו ומצנפתו של הרב עובדיה הונחו על כיסא כבוד ריק בכנסי החירום ההמוניים שארגנה התנועה, ושמנו נצעק מפיהם של רבנים ופוליטיקאים בכירים. שוב ושוב הם הזכירו לציבור המתכנסים ש"ס היא "תנועתו של מרן", היא ולא אחרת.

המרחב השני היה הציבור הלא-חרדי ששקל להצביע לש"ס. אל מרחב זה פנתה ש"ס כתנועה חברתית, ולא פוליטית, בסיסמה "שקופים, המהפכה חוזרת". הסיסמה שידרה בשלוש מילים שלושה מסרים: שאריה דרעי, המנהיג שהודח, חזר עתה לעמוד בראש ש"ס ומחזיר "עטרת המהפכה ליושנה"; שמטרת היסוד החברתית של המפלגה היא ייצוג הציבור העני בישראל, המזרחי ברובו (לפי טענתם של אנשי ש"ס); ושהנהגה הישנה של התנועה מתרחקת יותר ויותר מן הרוח המהפכנית, גם החברתית וגם הרוחנית (מסר ביקורתית).

אך כיצד מציגים את הרוח המהפכנית של ש"ס? כיצד עושים זאת במציאות שבה גיבורי "המהפכה הרוחנית" – רבני קהילות התשובה – כבר נטועים היטב במקומם, רוצים לשמר את הישגיהם המקומיים ולכן נושאים ונותנים על עמדה טובה יותר בשורות הראשונות של ההנהגה הרוחנית, זו הקרובה לצמרת, למועצת החכמים ולשורת הראשונים לציון? כיצד עושים זאת במציאות שמתגלעים בה שוב ושוב בקיעים בהנהגה הרוחנית – אם במאבק בין משפחת יוסף לרב עמאר ואם בעימות בין מועצת החכמים לרב מאיר מאזוז, מי שמחשיב את עצמו לנאמנו המובהק של הרב עובדיה? כיצד עושים זאת במציאות שבה הקלטת של המחזירים בתשובה מדברת, אך הפעם נגדך, במתקפה חזיתית על גיבורי המהפכה בידי חבריה לשעבר, כבמקרה של הרב אמנון יצחק? כיצד עושים זאת במציאות שבה את מקומה של "רוח המהפכה" תופס "מאבק הירושה"?

אחת התשובות למציאות הפוליטית החדשה שנקרתה לפני דרעי וחבריו נמצאה בהתחברות פומבית אל התאים הרדיקליים של השמאל המזרחי. הציבור הזה מעניין. תחילה הופיעו מאמרים ב"הארץ" ובאתרי השמאל המזרחי שתמכו בדרעי ובש"ס בגלוי. דרעי ביקש להיות גורם פסיבי בציבור הזה, אבל מאחורי הקלעים עודד ואימץ את היוזמות הללו ושמח בפרסומן. אחר כך הוא החל לזוּם בעצמו

מפגשים עם תומכיו החדשים-ישנים²⁰³ וב-10 במרץ 2015, שבוע לפני הבחירות, הכריזו בדף הפייסבוק שלו על הקמת "המועצה האזרחית המייעצת לש"ס". הוא חתם על אמנה משותפת עם תריסר אינטלקטואלים ופעילים מזרחים שרובם הביעו ערב הבחירות תמיכה בש"ס. משהו מן הסמנטיקה שנלוותה לחיבור הזה מצד ש"ס היה אפשר לראות ימים אחדים לפני הבחירות, כאשר ש"ס קידמה כרזה חדשה שהוצבה בשמה בחוצות הערים הגדולות בסיסמה "מזרחי מצביע למזרחי". כפי שכבר הסברנו בפרק הראשון, השימוש במילה "מזרחי" נפוץ בחוגים אינטלקטואליים המשתמשים בו לאו דווקא לציון מוצא אתני אלא בעיקר כדי לסמן את המשמעות הקונפליקטואלית הנקשרת במוצא הזה מתוך הקשריו הישראליים.

203 סמי שלום שטרית, ממיסדי הקרן המזרחית החדשה, כתב:

איש לא יכול להתעלם מהתפנית שמחולל דרעי בכל יום לכיוון כלכלי-חברתי מובהק, וממפגשיו עם מזרחים בעלי חודעה פוליטית כלכלית-חברתית ומדינית, התומכת בהסדר שלום עם הפלסטינים. רבים מחברי מצהירים בגלוי על תמיכתם בו ומתרגשים מכל התבטאות חברתית שלו. בכך ברור לכל שהוא הולך ומשתחרר מכבלי מועצת החכמים. השאלה מה היה אומר מרן אילולא הלך לעולמו לא רלוונטית [...] לראשונה דרעי מציב עצמו בבירור כראש תנועה אלטרנטיבית למנהיגות הנסיכים האשכנזים מימין ומשמאל. אני מקשיב לכל מלה שלו ("למה אצביע לדרעי", הארץ, 27.2.2015).

מרב אלוש-לברון כתבה:

כפמיניסטית, דרכה של ש"ס איננה דרכי. אני כופרת במקור הסמכות לפעולתה הפוליטית, ויש בי תרעומת על התנהלותה החברתית. אולם ש"ס היא מפלגה ישראלית שורשית, ויש לה משמעות דמוקרטית ייצוגית לציבור גדול, היושב כעת על הגדר. בנוסף, נוכחותה במרחב הפוליטי מאתגרת את יחסי הכוח החברתיים. ש"ס פועלת בשם האחר האולטימטיבי של החברה הישראלית (אחרי הערבים). כל חברה וחלק ניכר ממצביעיה הם גם חרדים וגם מזרחים - שילוב קטלני למי שאינם מסוגלים לעכל תרבות, סגנון חיים ושפה המרוחקים מהפוליטיקה הליברלית החילונית ("לדרעי יש תפקיד", הארץ, 5.1.2015).

חביבה פדיה כתבה בדף הפייסבוק שלה:

אריה דרעי ההבטחה הענקית ביותר שהיתה אי פעם בתרבות הישראלית - גם אויביו חייבים להסכים לכך - הוא מתמקם עכשיו בפצע הכי גדול של החברה הישראלית בעוני הנורא שבחברה החרדית הוא נורא עוד יותר [...] עכשיו זו ההזדמנות השנייה להבטחה ולקיומה בכוח ובאותנטיות שמסוגלים אליהם מעטים. לו יש את זה (10.2.2015).

המהלכים הללו – כמו גם החלטתו של אריה דרעי ערב הבחירות להציג את עצמו גם בשמו הפרטי השני, היהודי-מרוקאי, מכלוף – זכו לחשיפה תקשורתית, מן הסתם משום שמדובר בהדגשת קו ששנים ארוכות ש"ס אכן הייתה מזוהה איתו למרות הריחוק שלה מדובריו המרכזיים בציבוריות הישראלית – האינטלקטואלים המזרחים. ואכן, על פניו היה זה חיבור בין הפכים אידיאולוגיים – בין תנועה חרדית סמכותנית, המנוהלת בידי גברים, רובם נוטים לימין, לבין קבוצה מעורבת, לא אחידה, של גברים ונשים, בהן פמיניסטיות, הדוגלים בערכים ליברליים. אך הייתה גם קרבת אנרגיה פוליטית משותפת – המחויבות המוצהרת למאבק על העניין המזרחי. החיבור הזה מלמד רבות על משבר הזהות שנקלע אליו האקטיביזם החרדי-מזרחי הפוליטי שהנהיגה ש"ס ערב בחירות 2015.

דרעי מצא בפעילי השמאל המזרחי את הגוון העז החדש שחיפש לאקטיביזם החרדי-מזרחי, ואולי גם מסילה חדשה אל ישראל הלא-חרדית מצד מנהיג מפלגה שנראית יותר ויותר חרדית. החוגים המזרחיים הרדיקליים, שדרעי התרחק מהם בסוף שנות התשעים גם כשביקשו את קרבתו וסיועו בעניינים חברתיים בוערים, הפכו על רקע המשבר הזה לגלגל עזר כמעט הכרחי מבחינתו.²⁰⁴ ואשר לפעילי השמאל המזרחי, אפשר שהם מצאו בחיבוק של דרעי את החיבור שהם חיפשו לנתיב חשוב אך לא פתור ואניגמטי בסיפור המזרחי הישראלי – הסיפור של ש"ס. אפשר שגישתו החרדית של דרעי נתפסה כעומדת בסתירה לעמדות הליברליות שהחזיקו בהן האינטלקטואלים המזרחים והפעילים הרדיקלים. ניסיון החיבור עימו בעבר גם הוא לא תרם לקשר. אבל בחלוף הזמן היו דרעי וש"ס לסמל מתריס במאבק המזרחי כנגד ההגמוניה השלטת. שנים ארוכות הפנה הסמל הזה עורף לאינטלקטואלים המזרחים – בגלל עמדה כוחנית מהולה בדבקות במשימה הרדית, והינה עתה, ברגע החולשה, כמו יוחסה לו הארה מרקסיסטית.

יתר על כן, החיבור חידש את התקוות הרומנטיות שמאז ומתמיד יוחסו לדרעי בחוגי שמאל מסוימים – שהוא איש שמאל מתון שיכול לגלם, הוא גופו, נציגות "יונית מזרחית" בממשלה, כלומר נציגות שתוכל לשאת ולתת באורח פרגמטי

204 בהקשר זה זכורה הכתף הקרה של ש"ס במאבק הדיור הציבורי שהובילה הקשת הדמוקרטית המזרחית בסוף שנות התשעים. על מורכבות היחסים בין ש"ס לקשת המזרחית ראו ידגר, 2007.

ומתוך בנושאים מדיניים, ובראשם הסכסוך עם הפלסטינים, דווקא מנקודת המבט המזרחית. בעניין זה כתב בדצמבר 2015 אופיר טובול – עורך דין ופעיל חברתי שמרבה לעסוק בענייני מזרחיות, בין היתר באמצעות האתר "קפה גיברלטר" שייסד. ערב הבחירות הוא הביע תמיכה גלויה בש"ס ולא נואש ממנה גם לאחר הבחירות:

אפשר לדמיין את האפשרות הכמעט-אוטופית, שאדם כמו הרב עובדיה יוסף היה ניגש אל שולחן המו"מ במקום אנשי הצבא והפוליטיקאים שעשו זאת עד כה, בכישרון לא רב יש לומר. את חזון המזרח התיכון החדש הלבן והלא רלוונטי של שמעון פרס היה מחליף חזונו היהודי-מזרחי של מרן. האם "מחנה השלום" מעוניין באמת בשלום ויסכים לפנות את מקומו למענו? האם השמאל יבין שהאג'נדה הלבנה שהוא מקדם ללא הרף היא זאת שתוקעת כל סיכוי לשינוי?²⁰⁵

החיבור של האינטלקטואלים המזרחים עם הפעילים המזרחים, כמעט כצפוי, התפוגג ברובו זמן קצר אחרי הבחירות ודמה במקצת לניסיונות של השמאל הליברלי באירופה להתחבר לאידיאולוגיה של האסלאם האירופי הפוליטי, מתוך תפיסתו כגורם משפיע בהתנגדות להגמוניה של הקפיטליזם המערבי.²⁰⁶ אולי סייע הדבר גם לצבוע את ש"ס, ולו לרגע, כמפלגה המחזיקה בסדר יום חברתי ערכני, כללי-ישראלי, אף שקשה היה לעמעם את החזית החשובה ביותר באג'נדה שלה – האחריות לקהילות החרדיות-מזרחיות, שהיו כבר יותר מעשור ומחצה לחלק בלתי נפרד מן הנוף הישראלי. ואולם החיבור בין השמאל המזרחי לש"ס יצר אסתטיקה ולא מהות.

205 טובול, 2015. למרות דבריו אלו געשה ערב הבחירות גם הזירה החרדית-מזרחית משום שההתמודדות של ש"ס מול מפלגת הימין החרדית "יחד – העם איתנו" בראשות אלי ישי חידדה הבדלי השקפות בתוך המחנה החרדי-מזרחי בסוגיות של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ושל ענייני פנים הנוגעים, למשל, לנוכחותם של מהגרי עבודה אפריקאים בתל אביב או ליחס לציבור הדתי-לאומי. צריך לזכור כי באותם שבועות ערב הבחירות, בלי קשר ליחס המחבק מצד פעילי שמאל, מתנגדיו של דרעי במחנה הדתי והחרדי הציגו אותו כ"שמאלני" מאחר שתמך בשנות התשעים בהסכם אוסלו.

206 להצהרה המשקפת מהלך זה ראו באק-מורס, 2004, עמ' 63-75.

המערכה על התקשורת מבית

מלכוד אלי ישי, שמיאן להסכים עם הדרחתו מתפקיד היושב ראש בסוף ימיו של הרב עובדיה, פעילים, עסקנים ורבנים הקשורים לש"ס קיבלו

את עובדת מינויו מחדש של דרעי להנהגת התנועה. מי שלא עשה כן נדחק הצידה בלא זעזועים מיוחדים. שונה בתכלית היה המפגש של דרעי עם כלי התקשורת מבית, אלו המזוהים עם ש"ס.

מאז עזיבתו את הפוליטיקה ב־1999, עולם התקשורת החרדי השתנה לבלי הכר. לצד הביטאונים המפלגתיים (שמספרם גדל בעקבות פילוגים באגודת ישראל ובדגל התורה) צמחו כלי תקשורת חדשים, עצמאיים, וכן תחנות רדיו ואתרי חדשות באינטרנט. דרעי ואנשיו נדרשו לפעול בתוך עולם שפועלת בו תקשורת חרדית עצמאית, בטוחה בעצמה, המגלגלת סכומי כסף גדולים, נהנית מחשיפה רבה ומצוטטת בתקשורת הכללית. עיתונאים מהמדיה החרדית העצמאית הפכו לאליטה חרדית חזקה, הקובעת פעמים רבות את סדר היום החרדי.

התקשורת החרדית העצמאית, בפרט הלא־מפלגתית, נעשתה הלכה למעשה אליטה־עמיתת להנהגה הפוליטית והרבנית. בתהליך מהפכני, אך לא מוצהר, ובניגוד מסוים לאתוס היסוד שלה, החלו אנשי תקשורת חרדים לתפוס מקום מרכזי יותר ויותר בקביעת סדר היום של ההנהגה הרוחנית והפוליטית. דוגמה מובהקת לתמורה מהפכנית זו התחוללה בתחילת 2016, מיידי לאחר שאושרה בממשלה תוכנית הפשרה להקצאת רחבת תפילה שוויונית לזרמים הלא־אורתודוקסיים בצמוד לרחבת הכותל המערבי. השרים החרדים הצביעו סביב שולחן הממשלה נגד הפשרה, אבל לא הטילו וטו, למרות שהיו זכאים לעשות זאת לפי ההסכם הקואליציוני עם הליכוד בראשות בנימין נתניהו. לאחר שהיו בסוד העניינים במשך כשלוש שנות משא ומתן, ובידיעת הרבנים, הם הניחו לפשרה לעבור אגב הפגנת התנגדות קבוצתית, שהייתה בעיקר בגדר "חובת מחאה" בלי שתהיה מצידם כוונה כלשהי לסכל באמת את הפשרה. אלא שתגובתה התקיפה של התקשורת החרדית בתחנות הרדיו החרדיות, בעמודי השבועונים, ולא פחות מכך בחשבונות הטוויטר הפרטיים של אחדים מהעיתונאים והפרשנים החרדים, חשפה את הפשרה הפוליטית ודרבנה את חברי הכנסת של הסיעות החרדיות לפעול להחזרת הגלגל לאחור. התקשורת החרדית ביקרה את ההסכמה שבשתיקה של השרים ושל חברי הכנסת מטעם ש"ס ויהדות התורה ואילצה אותם לפעול

בניגוד למה שנחשב בעיניהם מהלך שגם אם אינו רצוי, הוא בבחינת אילוץ טבעי במציאות הקואליציונית.²⁰⁷ כעבור כשנה וחצי, בקיץ 2017, בעקבות הלחץ מצד ש"ס ויהדות התורה, חזרה בה הממשלה רשמית מתוכנית הפשרה שכבר אושרה. בהקשר זה נעיר כי כוחה של האליטה התקשורתית החרדית ניכר כאשר היא פועלת בכיוון שמרני, כלומר תובעת מהנציגים החרדים שלא לעשות פשרות בנושאים החשובים לציבור החרדי – ובהם גם מניעת חילולי שבת ממוסדים.

דרעי התוודע אפוא עם חזרתו לתחנות רדיו ולאתרי אינטרנט חרדיים שהשפעתם עצומה ושיעור החשיפה שלהם גבוה יחסית גם במושגים ישראליים כלליים (4.5%-6% לפי סקרי TGI של המפרסמים), ושם המתין לו מפגש סבוך וקשות, בעיקר בעניין תחנת הרדיו המגזרית קול ברמה. כאמור, התחנה הייתה מזוהה עם ש"ס מיום הקמתה כתחנת רדיו אזורית. היא פעלה תחת הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו, אבל עם חילופי הגברי בהנהגת התנועה נותרה מזוהה עם אלי ישי בגלל בעליה, ממקורביו. כמו שקרה עם הקמת עיתון הזרם הליטאי "יתד נאמן" ב-1985 והעיתון "הפלס" המתחרה ב-2012, גם המאבק סביב תחנת קול ברמה בישר את הפילוג הפוליטי שבדרך. תחנות הרדיו קול חי וקול ברמה גיבשו סביבן את שני המחנות, ובכלל זה הרבנים של כל מחנה, ובסופו של דבר מצאו את עצמם זו מול זו. לימים גלשה היריבות לניסיונות פגיעה הדדיים, בעיקר באמצעים כלכליים או פוליטיים.

כסף לא היה הגורם היחיד בסכסוך שבין ש"ס ובין קול ברמה, שנוטה גם היום לתמוך באלי ישי. בדיעבד מתברר כי הידוק הקשר בין קול חי ואריה דרעי היה צירוף של נסיבות, שכן ככל שגברו כיפופי הידיים בין דרעי לקול ברמה, כך התקרב דרעי יותר ויותר לתחנה החרדית המתחרה, קול חי. מתחנת בית הפכה קול ברמה להיות, חלקית, התחנה של האופוזיציה המזרחית לש"ס. לוח השידורים שלה כלל שיעורים קבועים של אישים לא-רצויים בש"ס, כמו הרב שלמה עמאר והרב המקובל בניהו שמואלי, ואילו הרב מאיר מאזוז, פטרונו הרוחני של אלי ישי, צוטט בה בתקופת הבחירות שוב ושוב. לעומת זאת רדיו קול חי החל לשדר

207 שאט הנפש של התקשורת החרדית מהמהלך הייתה עד כדי כך חזקה עד כי בסוף השבוע של אישור הפשרה בכותל יצא השבועון משפחה בכותרת הראשית "צלם בהיכל", בהתייחסו להכרה המתוכננת ברפורמים ובקונטרבטיבים, בצירוף ההאשמה – "החרדים שתקו".

את שיעורו השבועי של הרב יצחק יוסף, בנו של הרב עובדיה, ובשידוריו שובצו עיתונאים מקורבים לש"ס, ובהם העיתונאי אשר מדינה, שאחר כך הועסק כאחד הדוברים של ש"ס. קול חי לא הייתה יכולה, וככל הנראה גם לא הייתה מעוניינת, להחליף את קול ברמה בתור תחנת רדיו חרדית-מזרחית ייעודית, וכך נשמר לקול ברמה יתרון מסוים.

תחנת הרדיו קול ברמה לא מיהרה להשלים עם חילופי הגברי בראשות ש"ס. לקראת מערכת הבחירות של 2015 היא נטתה לטובת מפלגתו החדשה של ישי "יחד". בעוד שבש"ס טענו כי הרדיו האזורי הפך להיות שופר משועבד ליחד, בקול ברמה טענו כי הקצף יצא אך ורק על ההתעקשות של ההנהלה לשמור על איזון ועל סירובה להתמסר ללא תנאי לש"ס, כפי שזו ציפתה. העימות היה אפוא בלתי נמנע. תקשורת הרדיו החרדית הפכה מגורם שבקונסנזוס, שהיה שופר המהפכה הרוחנית, לסמל הפיצול והפילוג בחרדיות המזרחית.

דבר העימות הגדול נחשף לאוזני כול בשידור חי. ב-25 באוקטובר 2014, כמו בכל מוצאי שבת, התכונן הרב הראשי לישראל יצחק יוסף לפתוח את שיעורו השבועי בענייני הלכה בבית כנסת היזדים בירושלים, שיעור שהיה למוסד בימי אביו, הרב עובדיה, ואשר הבן חידשו. לצידו ישב הפעם, במושב חגיגי, נשיא מועצת חכמי התורה החדש, הרב שלום כהן, בתפקיד הרב המקדים הנושא שיעור קצר לפני השיעור המרכזי. האורח הדהים את הקהל בבית הכנסת ואת עשרות אלפי המאזינים. בדבריו שהועברו בשידור בתחנת קול חי נתן מנהיגה הרוחני הרשמי של ש"ס פורקן לרגשות שקיננו בו כלפי תחנת הרדיו שמאז הקמתה הייתה מזוהה עם ש"ס: "קול ברמה, שנשמע בייללה, שאסור לשמוע אותו", הפתיע הרב, ומייד פנה לבקש את אישור היושב לידו – הרב הראשי לישראל, בנו של הרב עובדיה. "כבוד הרב, מסכים איתי?", שאל הרב כהן. הרב יוסף הגיב: "ודאי, ודאי", והרב כהן הוסיף בהתייחסו לתחנת הרדיו: "בר מינן מה שהוא מקלקל אותנו".

בנובמבר 2015 התברר כי גם לרב הראשי יצחק יוסף יש חלק גלוי בסכסוך העסקי והפוליטי בין שתי תחנות הרדיו החרדיות. בתגובה להחלטת קול ברמה לחזור ולשדר את שיעוריו השבועיים, אחרי הפסקה ממושכת, הוציא הרב יוסף מכתב בכתב ידו, על נייר רשמי הנושא את סמל מדינת ישראל, והביע בו את התנגדותו

להחלטה. הוא טען שקול ברמה שידרה את שיעוריו בלא ידיעתו ובניגוד לעמדתו. הוא בירך את תחנות הרדיו קול חי ורדיו מורשת של קול ישראל על שהן משדרות את שיעוריו והוסיף כי "אין רשות לאף רדיו לשדר את השיעור ללא אישורי. ובלאו הכי שומר נפשו ירחיק עצמו מההאזנה לכלי תקשורת שאינם נשמעים לגדולי ישראל". לפי גרסת קול ברמה, הרב יצחק יוסף הסכים ימים ספורים קודם לכן, בחשאי, שהתחנה תשוב ותשדר את שיעוריו, אבל חזר בו בלחץ ש"ס.

המאבק סביב תחנת הרדיו קול ברמה הוצב בחזית הקרע החרדי-מזרחי. בראש המתגוששים עמדו בגלוי חשובי הרבנים הספרדים, ומאחורי הקלעים בחשו בעצה אחת איתם פוליטיקאים, עסקנים ואנשי עסקים. הרדיו היה לזירה שבה התחוללו מאבקי ההנהגה של ש"ס אחרי פטירת הרב עובדיה – בין הרבנים ובין הפוליטיקאים של שני המחנות והפלגים המרכיבים את התצרף הדתי-מזרחי. הדברים קיבלו כמובן הד בתקשורת הלא-חרדית. תחקיר של נתי טוקר, למשל, בעיתון דה-מרקר, הציג את דרעי כמי שמנסה לחסל את קול ברמה:

נעשים ניסיונות לפגוע בתחנה [קול ברמה] באמצעות הטרדות מפרסמים, איומים על חברות גדולות או ארגונים, לחצים על רבנים והבטחות בתגמול באמצעות משרות תורניות וציבוריות. מנגד, כסף ציבורי של תקציבי פרסום בהיקף של מאות אלפי שקלים מועבר מתחנת קול ברמה לתחנה המתחרה, "קול חי", המחוברת כיום לדרעי.²⁰⁸

הפילוג בין שתי תחנות הרדיו החרדיות לא היה מלא. גם בתקופת החרמות המשיכה קול ברמה לשדר שיעורים קבועים של רבנים המזוהים עם ש"ס הרשמית, כמו למשל הרב ראובן אלבז חבר מועצת חכמי התורה, ועם זאת נתנה ביטוי לרבנים ואישים גם מחוץ למעגלי ההשפעה של ש"ס. ביוני 2017, לדוגמה, היא ערכה "הילולה" בשידור לזכרו של הראשון לציון הרב מרדכי אליהו, שהיה בחייו, במובנים רבים, יריב של הרב עובדיה. ספק אם שידור כזה, שבו אף כונה הרב אליהו "מרן", התואר הבכיר מכולם, היה אפשרי בימים שהרב עובדיה פרש את חסותו על התחנה.

החזית הרדיופונית המשיכה לייצר זעזועים, למשל כאשר גויסו שדרנים ומפרסמים מצד לצד, דבר שהצריך מאמץ רב מצידה של ש"ס. ועדיין, ש"ס ביקשה לחזור לימי גדולתה גם באמצעות המדיום המסורתי מכול – הביטאון המפלגתי המודפס – אך גם כאן המתינה לה דרך חתחתים, שהביאה לתוצאה שגם היא מלמדת משהו על המפה החרדית-מזרחית שאחרי הרב עובדיה.

תקופה ארוכה לא רווה דרעי נחת מביטאון התנועה הוותיק. "יום ליום" אומנם היה סמל – קודם כול משום שסנדרקו ב-1994 היה הרב עובדיה, ושנית משום שהיה מוצר ששמו מצלצל למרחקים בפעמונים של חניכי החרדיות המזרחית ואוהדיה. שם השבועון מושאל מהפסוק הש"סניקי ביותר בתנ"ך (תהילים יט, ג), הפותח ב"יום ליום" וממשיך במילים שנצרכו מהן, שנים קודם לייסוד העיתון, שמות חיבוריו של הרב עובדיה – "יביע אומר" ו"יחווה דעת". חרף המטענים האלה, דרעי התאכזב לגלות כי "יום ליום", שבעליו הם אנשים פרטיים, אינו ממהר לסקר את פעילות ש"ס ולהאדירה וכי העיתון גם סובל מהפסדים ומהתנהלות לקויה. הדברים הגיעו עד כדי נתק בינו ובין המערכת. בתגובה פעל דרעי להחלפת בעלי "יום ליום" וברד בכד בחן את האפשרות לגייס משקיעים מטעמו לשבועון חרדי אחר. בקיץ 2017 כינס דרעי את הנציגות הפוליטית של ש"ס, הארצית והמוניציפלית, כדי להוציא לפועל תוכנית שלישית, גורפת יותר. הוא הכריז על הקמת ביטאון חדש, "הדרך", בבעלותו של איש עסקים ממקורביו.

מאחורי הקלעים נמשכו ההכנות ליציאת הביטאון החדש זמן רב, אבל ההכרזה באה בבהילות, בשבוע שחל בו צום ט' באב, לאחר שנודע כי "יום ליום" נמכר, בלי המעורבות של דרעי, לאשת פרסום מבני ברק, חרדית ומזרחית, נעמה עידן. דרעי, שחשש כי הדבר מבשר את הפיכת העיתון לאופוזיציוני, החליט לנטוש בגלוי את "יום ליום" ודרבן את פעילי ש"ס לגייס בעצמם מנויים לעיתון: "אם אנחנו לא נצליח להרים את הדבר הזה, אני רואה בזה כישלון אישי. אי-אפשר לאחד את עולם התורה הספרדי בלי עיתון שנותן את הבמה הזו", אמר. מועצת חכמי התורה של ש"ס הצטרפה למאמץ ויצאה בקריאה כתובה לציבור למלא "חוב קדוש" ולהימנות עם מנויי "הדרך".

"הדרך", שלעורכו הראשי התמנה העיתונאי הוותיק אברהם דב גרינבוים (חסיד גור שהיה בתפקידו הקודם עורך השבועון העצמאי "בקהילה"), מילא את ייעודו

כעיתון הצמוד להנהגה הפוליטית ומאדיר את פועלה – למן אריה דרעי וסיעת ש"ס בכנסת ועד לנציגויות המוניציפליות של ש"ס ברחבי הארץ. נוסף על הטורים והכתבות החדשותיות הוקדשו עמודים רבים בעיתון למדורים תורניים מאת רבנים המזוהים עם ש"ס. שוב התברר כי דרעי מרכז את מאמציו בשכבה העילית התורנית הספרדית ולא בקהלים אחרים, חדשים או ישנים, מי שתמכו בש"ס בעבר. את העיתון, קיוו בש"ס, יכניסו לבתייהם כל בני התורה הספרדים שמעוניינים במאמרים תורניים למדניים כחומר קריאה לשבת וגם עובדי רשת החינוך של ש"ס, קהל שבו שבמשך שנים חויב לשלם על מינוי ל"יום ליום" ומעתה חויב לחתום על "הדרך". המאמץ האדיר סביב "הדרך", שהיה כרוך גם בסיכונים כלכליים לא מבוטלים מצד המשקיעים, נעשה דווקא בתקופה שבה סקרי דעת קהל הראו כי ש"ס לא מצליחה להחזיר אליה את אותו ציבור רחב, לא-חרדי.

עם רכישת העיתון, ולמרות הקמת "הדרך", השמיעה נעמה עידן, המו"לית החדשה של "יום ליום", קול ממלכתי. היא הציעה לאנשי ש"ס את ניהול העיתון ואמרה בריאיון ל"מקור ראשון" כי תפנה "לכלל הציבור הספרדי. לא אספק במה למלחמות פנימיות"²⁰⁹. בשעה ששורות אלה נכתבות לא ברור עדיין לאן פניו של "יום ליום", אם וכיצד ישרוד כלכלית ומי יהיו הרבנים שייתנו בו את הטון. בחודשים הראשונים לפעילותו, בתקופת נעמה עידן, נראה היה כאילו העיתון נעשה, קצת כמו "קול ברמה", כתובת לקולות חרדיים-מזרחיים מחוץ לש"ס הרשמית, ובכללם קולות אופוזיציוניים. הרב הראשי לירושלים שלמה עמאר קיבל עד מהרה טור שבועי קבוע, והקוראים התבשרו עליו בשער המוסף התורני, ששובצה בו תמונת שער גדולה, ספק כרזה, של הרב המסוכסך עם ש"ס הרשמית.

שני כלי התקשורת שהקימו בתחילת הדרך ש"ס והרב עובדיה יוסף ואשר היו כה מזוהים עימה נדחקו הרחק מהמפלגה. לעורכו הראשי של "יום ליום" מונה שלמה בניזרי, לשעבר שר וחבר כנסת מטעם ש"ס, שכמו דרעי נאלץ לעזוב את תפקידיו הרשמיים בתנועה בעקבות הרשעתו בפלילים.

ההיסטוריה התקשורתית של בניזרי מורכבת בעיקר מתוכנית קבועה ברדיו "קול ברמה", "חד וחלק", שאותה הוא משדר מאז שחרורו מהכלא ב-2013 וממשיך לשרדה גם לאחר מינויו לעורך העיתון. הגיליון הראשון של "יום ליום" בעריכתו, ב-24 באוגוסט 2017, עסק בהבטחה ישנה של ש"ס, שלפי העיתון לא קוימה, לתקצב שיפוץ של קברי צדיקים בצפון. כותרת התחקיר, שמהדהדת סיסמה ישנה של מי שנחשב יריב החרדים, יו"ר יש עתיד יאיר לפיד, הייתה "איפה הכסף?". הצצה ראשונה בתחקיר, שכוון בעליל נגד דרעי וש"ס במה שהיה עד לא מכבר ביטאונם, ניתנה לצופי ערוץ 11 ב"כאן תאגיד השידור הציבורי", בערב הקודם להפצת העיתון. בריאיון לכתב אוריה אלקיים אמר בניזרי, ברמז ברור לדרעי, כי הוא עוסק ב"עיתונות למען הציבור ולא למען הפוליטיקאים. לא יהיו פה אצלי בעיתון הנחות סלב".²¹⁰ שבועיים לאחר הדברים האלה, בטור פוליטי תחת שם העט חיים בוזגלו, הובא ציטוט ביקורתי נגד יו"ר ש"ס אריה דרעי. הציטוט היה מפיו של לא אחר מיו"ר ש"ס לשעבר, אלי ישי. הטור הוקדש לסיכום שנת תשע"ז ובין היתר נסקרו בו תולדות מפלגת ש"ס לדורותיה. הוזכרה בו, באופן יוצא דופן ב"יום ליום", ואולי לראשונה, "הרשעתו בפלילים" של דרעי. היום, ציין הכותב בוזגלו, "מצבה של המפלגה הספרדית מדאיג במיוחד", שכן "מאז הבחירות האחרונות ולמרות כותרות רבות כמו הוזלה בתחבורה הציבורית ועוד, המפלגה הספרדית לא מצליחה לחזור לימי הזוהר", ואף "קיים חשש ניכר לירידה ניכרת מתחת לאחוז החסימה".²¹¹

שקיעת רוח המהפכה, אשר לה אנו טוענים בספר זה, לא קרתה ביום אחד ולא בעטיו של אדם אחד, כריזמטי ככל שיהיה. היא גם לא הייתה מנותקת מן התמורות הפוליטיות והמבניות בחברה הישראלית בשני העשורים האחרונים של סוף המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת. אבל יותר מכול היא הייתה תולדה של אתגרים מבית – התמסדות תנועת התשובה והמשברים בהנהגה החרדית-מזרחית ערב מותו של הרב עובדיה, וביתר שאת לאחר מכן.

סיכום

210 שודר בחדשות הערב של ערוץ 11, "כאן, תאגיד השידור הציבורי", 23.8.2017.

211 בוזגלו, 2017.

ההשתקפות הפוליטית של כל זה לא איחרה לבוא. בין הבחירות הכלליות של 2013 לבחירות הכלליות של 2015 איבדה ש"ס למעלה מ-90 אלף קולות. וביתר פירוט: בבחירות 2015 היא קיבלה 241,613 קולות (כ-6% מהקולות הכשרים), בבחירות 2013 – 331,868 (קצת פחות מ-9%), ובבחירות 2009 – 286,300 (8.5%). הירידה בכוחה בבחירות 2015 הייתה זניחה בערים החרדיות בני ברק ומודיעין עילית אך בולטת בערים מעורבות והטרונגניות, למשל בירושלים, שם שיעור ההצבעה לש"ס מאז בחירות 2006 היה יציב, 15%-16%, והינה בבחירות 2015 הוא ירד ל-12%. בדימונה, שבה היא קיבלה בבחירות 2013 20% מהקולות, היא צנחה בבחירות 2015 ל-12.5% בלבד. כך קרה גם בתל אביב: בבחירות 2013 היא קיבלה 6% מקולות המצביעים בעיר, ובבחירות 2015 4% בלבד. בצפת, שניכרות בה כבר שנים מגמות ימין חרדי מובהקות, היא איבדה את הבכורה שהייתה לה בבחירות 2006 והגיעה בבחירות 2015 רק למקום השלישי (אחרי מפלגתו של אלי ישי "יחד" והליכוד). המצב הקשה מתבטא גם במספר נציגי הסיעה בכנסת: מ-11 נציגים בכנסת ה-19 (בחירות 2013) ל-7 בלבד בכנסת ה-20 (2015). ש"ס של תחילת העשור הרביעי לקיומה גדולה רק בנציג אחד ממספר נציגיה טרם הפריצה הגדולה שלה באמצע שנות התשעים.

הסיבות לירידה בכוחה של ש"ס הן בבחינת תמונת ראי לסיבות שהביאו לעלייה בכוחה בשנות התשעים. ראשונה – הסיבה הפוליטית: הרחקתה בפעם השנייה בתוך עשור מהקואליציה השלטונית למשך זמן ארוך יחסית ובתוך כך דחיקתה ממוקדי השפעה וכוח והותרתם לכוחות מתחרים, ובראשם מעמד הביניים המזרחי. השנייה – הסיבה התרבותית: תוצאות מותו של הרב עובדיה, אך לא בשל הכריזמה אלא בשל הסמכותיות והקונסנזוס שייצג בחוגים החרדיים-מזרחיים הקרובים לתנועת ש"ס. במותו התפוגגה השפעתו. בקרב ציבור תומכי ש"ס התחוללו מהומה ומבולקה לנוכח הפיצולים, העימותים והשיח האלים בין מובילי המפלגה, רבנים כעסקנים, בלי שיעמוד בראשם גורם סמכותי אפיפיורי, בין-דורי, ממתן ומחבר כמו הרב עובדיה יוסף. הסיבה השלישית לירידה בכוחה של ש"ס היא התגובה הכלל-ישראלית לאקטיביזם החרדי-מזרחי בהנהגת ש"ס.

כל אלו, ועוד, הביאו ללידתה של התארגנות חילונית פוליטית חדשה, שאחד מביטוייה הוא, בין השאר, השתקמותו של מעמד הביניים המזרחי. הלה מציב לש"ס חלופה פוליטית, אם מתוך הליכוד ואם מחוצה לו, במפלגות שהנושא

האתני אינו זר להן, אף כי אינו מונף כדגל, למשל "כולנו" של משה כחלון. תפקיד חשוב ממלאת גם הופעתו של אקטיביזם ציוני-דתי באתרים ובמרחבים שש"ס ותנועת התשובה החרדית-מזרחית פעלו בהם שנים רבות.

אי-אפשר, אם כן, להתעלם מהתוצאות. בערים חרדיות שמתגורר בהן ריכוז גדול של משפחות בני תורה רשמה ש"ס בבחירות האחרונות (2015) ירידות מתונות יחסית, אבל בערים בפריפריה, מקור כוחה וגאוותה במשך השנים – למשל דימונה, ירוחם, צפת ובית שאן – ירדה המפלגה החרדית-מזרחית הוותיקה למחצית מכוחה. נראה שמי שהצביע תמיד לפי נאמנות ישנה ומסיבות דתיות, הצביע לש"ס גם בבחירות 2015; אך מי שהתלבט ונבוך לנוכח המתח הפנימי החדש בש"ס, העביר את תמיכתו למפלגה אחרת או נמנע לחלוטין מלהצביע או נזקק לשכנוע מיוחד כדי להצביע לש"ס גם באותה מערכת בחירות.

ולבסוף, נראה שהירידה בכוחה של ש"ס, בבחירות 2015 לפחות, נבעה גם מכך שמזרחים רבים בפריפריה "חזרו הביתה", אל הליכוד. הסיבה לכך אינה ברורה דייה. האם משום התחזקותו הפוליטית של הליכוד בעשור האחרון, עת התכנס סביב דמותו של בנימין נתניהו, ואולי בשל התמורות במבנה המעמדי של מצביעי הליכוד-ש"ס? הדבר מחייב עיון נפרד.

ואולם המשמעות העיקרית של הירידה בכוחה של ש"ס היא שאם בסוף שנות התשעים היו שראו בה מפלגה חרדית הנשענת על סביבת המצביעים ה"רכה" של שומרי המסורת שאותה ביקשה ההנהגה לתקן כחלק מהאתוס המהפכני של המפלגה, בעשור השני של המאה העשרים ואחת נראה כי התלות ביסודות החרדיים של המפלגה ובהנהגתם השמרנית הולכת וגוברת. התלות הזאת מצמצמת את אפשרויות ההתרחבות של ש"ס בעתיד לקהלים נוספים, ואפשר שהיא מובילה אותה להפוך למעין אגודת ישראל מזרחית.

הדור הבא; והשאלה הגדולה מכולן – מהם האתגרים שיעצבו את ש"ס ואת החרדיות המזרחית אחרי עידן הרב עובדיה יוסף? הספר מנסה להציע מסגרת פרשנית ומפת דרכים ראשונית לדיון בשאלות אלו.

יאיר אטינגר, עיתונאי, סיקר את תנועת ש"ס ואת מנהיגה הרב עובדיה יוסף במשך אחת עשרה שנים ככתב ופרשן לענייני חרדים בעיתון "הארץ". כיום הוא משמש חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ובמכון שלום הרטמן בניו יורק.

ד"ר נסים ליאון הוא חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ומרצה בכיר במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. עוסק במגמת ההתחדרות ביהדות המזרחית הישראלית ובהתגוונות האתנית של מעמד הביניים הישראלי.

הספר רואה אור במסגרת התוכנית "חרדים בישראל" שבמרכזו ללאום, דת ומדינה במכון הישראלי לדמוקרטיה.

ראש התוכנית: ד"ר גלעד מלאך
מנהל המרכז: ד"ר שוקי פרידמן
סגן נשיא אחראי: פרופ' ידידיה שטרן

הרב עובדיה יוסף (1920-2013) חולל תנועה תורנית, חברתית ופוליטית מהחשובות שידעה החברה הישראלית. מה צפוי לתנועה הזאת לאחר ירידתו מהבמה של מנהיג היסטורי שנרמה שאין לו תחליף? איזו הנהגה דתית ופוליטית תופסת את מקומו – חרדית או ישראלית; אליטיסטית או עממית; מהפכנית או ממסדית; זקופה או שפופה; מזרחית או משתכנתות?

הספר באין רועה מתחקה אחר "הסרת קסם המהפכה" – השחיקה המתמשכת באקטיביזם החרדי-מזרחי עוד בשנות חייו האחרונות של הרב עובדיה, וביתר שאת בשנים שחלפו מאז הסתלקותו, ומתבונן בצעדיה הראשונים של ש"ס ביום שאחרי. נראה כי התנועה, המתמודדת עם אתגרים פוליטיים מבית ומחוץ, ובתוך כך עם משבר זהות, ממירה את החתירה להתרחבות והשפעה בציבור הישראלי במאבק על שימור הקיים ואולי אפילו על הישרדותה.

שאלות רבות נותרות פתוחות: האם מועצת חכמי התורה היא עדיין מונפול בציבור החרדי-מזרחי; האם ההנהגה התורנית והפוליטית תגלה עצמאות או כפיפות למנהיגות החרדית-האשכנזית; האם ש"ס ויתרה על הציבור המסורתי; כיצד יראה